

ROBERT KOZYRSKI

SZLACHTA WOJEWÓDZTWA KRAKOWSKIEGO
WOBEC KONFLIKTÓW WYZNANIOWYCH
I PROBLEMU TOLERANCJI RELIGIJNEJ
W RZECZYPOSPOLITEJ W LATACH 1572-1648

Stołeczny Kraków i jego okolice już w połowie lat czterdziestych XVI wieku stały się ważnym centrum protestantyzmu małopolskiego, w przestrzeni którego powstały pierwsze świątynie ewangelickie. Szczególną, bo pionierską rolę na tym terytorium odegrała Wola Justowska, w której jej właściciel Jodocus Ludwik Decjusz, dyplomata i sekretarz króla Zygmunta Starego, lub jego syn – Jodocus Ludwik Decjusz młodszy otworzyli ewangelicki dom modlitwy, będący zarazem miejscem spotkań przedstawicieli różnych narodowości, wyznań i wymiany poglądów politycznych¹. Wkrótce też miejsca modlitw, w których spotykali się protestanci, a także katolicy, szczelnie otoczyły miasto. Około 1544 r. powstała świątynia ewangelicka w Chełmie, około 1546 r. – w Niedźwiedziu, następna zaś w Wierzbnie, Aleksandrowicach, Balicach, Pawlikowicach, Pałeczniczy, Krzcięcicach, Olkuszu, Nowym Sączu i Dobczycach. Do ich powstania przyczyniły się także i znane rody: Chełmskich, Stadnickich, Karnińskich, Bonerów,

---

Dr hab. ROBERT KOZYRSKI, prof. KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Historii (Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce); e-mail: robert.kozyrski@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5490-9410>.

¹ Wojciech Kriegseisen uważa, że dom modlitwy w majątku Decjuszów funkcjonował najprawdopodobniej już w latach trzydziestych XVI wieku, natomiast Wojciech Węgierski, a za nim Aleksander Hirschberg twierdzą, że jego działalność rozpoczęła się w 1552 r., a więc za życia syna Jodocusa Ludwika (zm. 1545) – Jodocusa Ludwika Decjusza młodsze (zm. 1567). Zob. Wojciech Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo–kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010), 449; Wojciech Węgierski, *Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego, w ktorey erekcia zboru tego, starszy zborowi, rozne przesladowania, zboru zburzenia, y wiele innych pamietnych rzeczy przypominaja się y opisują* (Kraków: J. S. Bandtkie, 1817), 8; Aleksander Hirschberg, *O życiu i pismach Justa Ludwika Decjusza. 1485-1545* (Lwów: nakładem autora, 1874), 68.

Artykuły są objęte licencją Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

Provanów, Morsztynów i Lasockich². W samym zaś Krakowie ewangelicy przez długi czas nie posiadali osobnego budynku zebrań, w którym mogliby odbywać swe dyskusyjne i modlitewne spotkania. Oprócz wymienionych już rodów, które posiadały swe kamienice w mieście, organizowano je w domach: Trzecielskich, Przecławskich, Cikowskich, Tęczyńskich i Odrowążów³. Pierwszą, stałą siedzibą protestantów krakowskich była kamienica Krzysztofa Schillinga zakupiona na cele religijne w 1570 r. Przeznaczona zarówno dla kalwinistów, jak i luteran zaczęła pełnić swą sakralną funkcję w 1571 r.⁴ Coraz liczniejszym konwersjom na protestantyzm w województwie krakowskim sprzyjała również postawa wojewodów, odnoszących się z ciekawością i tolerancją do nowych Kościołów. Wiemy, że sympatykiem reformacji i senatorem popierającym politykę króla Zygmunta Augusta wobec Kościoła katolickiego i papieżstwa był Stanisław Gabriel Tęczyński, wojewoda krakowski w latach 1555-1560⁵. Kontakty z protestantami utrzymywał też Spytek Wawrzyniec Jordan, następca Tęczyńskiego na urzędzie krakowskim (1561-1565)⁶. Wymienieni do końca życia pozostali jednak katolikami, czego nie można powiedzieć o kolejnym wojewodzie, jednym z przywódców małopolskich kalwinistów – Stanisławie Myszkowskim (1565-1570)⁷.

Gottfried Schramm zauważył, że sukces „nowej wiary” w województwie krakowskim miał podłoże społeczne i gospodarcze. Protestantyzm w drugiej połowie XVI wieku był szczególnie popularny w kręgach średniej i bogatej szlachty, posiadającej od kilku do kilkunastu wsi i będącej dość znaczącą siłą polityczną. W przeciwieństwie do niej szlachta gołota stanowiła stosunkowo nieliczną grupę, a tym samym nie mogła skutecznie kształtować krajobrazu

---

² Waclaw Urban, *Dwa szkice z dziejów reformacji* (Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1991), 56-60.

³ Waldemar Komorowski, „Protestanckie miejsca w Krakowie w XVI wieku: Zbory, domy, cmentarze”, w *Reformacja w Krakowie (XVI-XVII wiek). Materiały z sesji naukowej 6 maja 2017 roku*, red. Zdzisław Noga (Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2018), 143-148.

⁴ Halina Kowalska, „Reformacja w Krakowie w czasach Jana Kochanowskiego”, w *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie Renesansu: Księga zbiorowa Międzynarodowej Sesji Naukowej w czterechsetlecie zgonu Jana Kochanowskiego (w Krakowie, 10-13 października 1984 r.)*, red. Tadeusz Ulewicz (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1991), 259.

⁵ Mariusz Lubczyński, „Tęczyński Stanisław”, w *Polski słownik biograficzny*, red. Andrzej Romanowski i in., t. 53 (Warszawa–Kraków: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2021), 453-458.

⁶ Adam Kamiński, „Jordan Spytek Wawrzyniec”, w *Polski słownik biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski i in., t. 11 (Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964-1965), 282-283.

⁷ Halina Kowalska, „Myszkowski Stanisław”, w *Polski słownik biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski i in., t. 22 (Wrocław–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977), 394-399.

politycznego i wpływać na bieżącą politykę nobilitowanych mieszkańców województwa⁸. Te właśnie uwarunkowania sprawiły, że idee i postulaty reformacyjne – zwłaszcza zaś związane z tolerancją religijną i obroną praw dysydentów – znalazły podatny grunt wśród sejmikującej szlachty⁹. Swą opinię w tej i wielu innych kwestiach wyrażała ona na sejmikach, które zgodnie ze Statutami króla Jana Olbrachta z 1496 r. były organizowane w Proszowicach, w tamtejszym kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jana Chrzciciela¹⁰.

⁸ Gottfried Schramm, *Szlachta polska wobec reformacji 1548-1607* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2015), 44.

⁹ Warto zauważyć, że aktywność polityczna szlachty różnowierczej, zwłaszcza zaś jej działalność w obronie praw politycznych dysydentów ma dość bogatą literaturę. Nie sposób wymienić tutaj wszystkich poświęconych temu zagadnieniu prac, warto jednak wskazać te najważniejsze. Do nich z pewnością, oprócz wspomnianego już dzieła Wojciecha Kriegseisena *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo–kościół*, zaliczają się też opracowania: Waclaw Urban, „Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572-1606”, *Przegląd Historyczny* 44, nr 3 (1953): 309-333; Wiesław Śladkowski, „Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572-1648”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki Filozoficzne i Humanistyczne* 12 (1957): 129-156; Jerzy Włodarczyk, „Sprawy kościelne i wyznaniowe na sejmikach łączyczych”, *Rocznik Łódzki* 11(14) (1966): 203-219; Henryk Wisner, „Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611-1648”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 23 (1978): 123-150; Teresa Romaniuk, „Rola i znaczenie szlachty różnowierczej na sejmiku lubelskim w latach 1575-1648”, w *Studia z dziejów epoki Renesansu*, red. Henryk Zins (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979), 267-284; Jan Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych: Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986); Henryk Gmiterek, „Problematyka różnowierstwa na forum sejmiku lubelskiego do połowy XVII w.”, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 66, no. 945: *Historia* (1988): 161-169; Edward Opaliński, „Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587-1648”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 34 (1989): 21-40; Jacek Wołoszyn, „Stanowisko sejmiku lubelskiego w kwestiach wyznaniowych w świetle lubelskich instrukcji poselskich z lat 1648-1668”, *Res Historica* 7 (1999): 53-69; Robert Kozyrski, „Problematyka kościelna i wyznaniowa na forum sejmiku chełmskiego w latach 1648-1717. Główne przyczyny konfliktów i sposoby ich rozwiązywania”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 82 (2004): 103-122; Tomasz Kempa, *Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007); Tomasz Kempa, „Szlachta wołyńska wobec spraw wyznaniowych na sejmikach i sejmach w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku”, *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 19, nr 4 (2011): 27-54; Artur Walden, „Sejmik bełski wobec problemów kościelnych i wyznaniowych Rzeczypospolitej 1587-1668”, *Przegląd Historyczny* 57 (2016): 199-232.

W bardzo skromnym zakresie do tej tematyki odnosi się niewydana dotąd drukiem monografia sejmiku krakowskiego z lat 1572-1648 autorstwa Rafała Kobyłca oraz jego artykuł w *Studiach Historycznych*. Zob. Rafał Kobylec, *Sejmik województwa krakowskiego w latach 1572-1648* (dysertacja, Uniwersytet Jagielloński, 2022), 29-34, 40, 306-307, 341, 384-385; Rafał Kobylec, „Działalność polityczna województwa krakowskiego podczas bezkrólestwa po Władysławie IV”, *Studia Historyczne* 66, nr 2 (2013): 153-167.

¹⁰ *Volumina Constitutionum*, t. 1: 1493-1549, vol. 1: 1493-1526, oprac. Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka i Waclaw Uruszczak (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996), 77. Dokładnie precyzowała je konstytucja: *De locis conventionum ante expeditionem bellicam praemittendarum*.

Innym ważnym miejscem obrad, gdzie na swe zjazdy polityczne przybywała szlachta krakowska, było samo miasto stołeczne Kraków. To tu właśnie na początku lat siedemdziesiątych XVI wieku odbywały się spotkania szlachty z województw krakowskiego, lubelskiego i sandomierskiego oraz zjazdy na rokach ziemskich¹¹. Z kolei okazowania (popisy) szlachty krakowskiej zwoływano pod Kazimierzem. Wiemy, że odbyły się przynajmniej trzy tego typu zjazdy w latach 1619, 1632 i 1634¹². Do Proszowic przybywali też reprezentanci szlachty – posłowie wybrani na forum sejmiku księstw oświęcimskiego i zatorskiego. To prawno-ustrojowe rozwiązanie przyjął sejm warszawski, obradujący w latach 1563-1564¹³.

W większości przypadków w latach 1572-1648 swe postulaty dotyczące tolerancji religijnej oraz praw przysługujących dysydemtom szlachta województwa krakowskiego zgłaszała na sejmikach przedsejmowych. Były to zresztą właściwe fora, bowiem waga i zakres spraw daleko bardziej wykraczały poza obszar okręgu sejmikowego i kompetencje uczestników sejmiku, a ich rozwiązanie możliwe było wyłącznie w sejmie Rzeczypospolitej. Akta sejmikowe, stanowiące podstawę naszych rozważań, dość często odnotowują tego typu wpisy, należy jednak zauważyć, iż wykaz poruszanych zagadnień nie był imponujący¹⁴. Krakowianie koncentrowali się zazwyczaj na obronie zawartej w 1573 r. konfederacji warszawskiej, protestowali przeciwko tumultom na tle religijnym w Krakowie i innych miastach Rzeczypospolitej oraz potępiali niszczenie świątyń protestanckich. Osobną, aczkolwiek niewielką kategorię spraw stanowiły wpisy do akt sejmikowych dotyczące unii brzeskiej i konfliktów pomiędzy prawosławnymi a unitami. Tylko w niewielkim zakresie do rozpatrywania tego katalogu problemów wykorzystywano inne niż przedsejmowe sejmiki. W kilku przypadkach były to okazowania, a więc sejmiki, na których sprawdzano przygotowanie wojskowe szlachty, oraz zjazdy, a nawet sejmik deputacki – zwoływany w celu wybrania deputatów na Trybunał Koronny.

¹¹ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572-1620, wydał Stanisław Kutrzeba (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932), 1-11, 113, 135, 204-206, 304-314, 352, 354-356, 386-390, 408-422; *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 2, fasc. 1: 1621-1648, oprac. Adam Przyboś (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1953), 69-70, 153, 364.

¹² *Akta sejmikowe*, t. 1, 401-405; *Akta sejmikowe*, t. 2, 153-156, 174-180.

¹³ *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 1, 134-144.

¹⁴ W latach 1572-1648 zorganizowano sześćdziesiąt osiem sejmików, zjazdów i innych spotkań szlachty województwa krakowskiego, a tylko na dwudziestu trzech uczestnicy sejmików wyrazili swą opinię w kwestiach wyznaniowych. Z pewnością ta liczba byłaby znacznie wyższa, gdybyśmy dysponowali pełnym zestawem źródeł – laudów i instrukcji sejmikowych. Wiadomo na pewno, że w drukowanych aktach sejmiku krakowskiego z lat 1572-1648 brakuje aż dwudziestu trzech dokumentów odtwarzających decyzje podjęte na tych sejmikach. Poza tym bywały okresy, w których z nieznanymi dla nas powodów problematyka wyznaniowa nie była w ogóle poruszana na forum sejmikowym. Największe zainteresowanie tymi kwestiami wśród sejmikujących przypadają na lata 1592-1627.

Realizacja w sejmie wszystkich zgłaszanych na sejmiku województwa krakowskiego postulatów dotyczących kwestii wyznaniowych, w tym protestantów, nie byłaby możliwa, gdyby szlachty w ławach sejmowych nie reprezentowali wytrawni parlamentarzyści, mający autorytet nie tylko w samym województwie, ale też szerzej – w Rzeczypospolitej. Bez wątpienia do grupy doświadczonych statystów sejmowych należał arianin Stanisław Cikowski, podkomorzy krakowski, starosta babimojski i czorsztyński¹⁵. Jego dość długa kariera polityczna rozpoczęła się w 1578 r., kiedy to przez szlachtę województwa krakowskiego został wybrany na sejm zwyczajny w Warszawie. Wiemy, że uczestniczył aż w trzynastu sejmach w latach 1578-1613; zmarł w 1617 r.¹⁶ Nie ulega wątpliwości, że Cikowski należał do osób wszechstronnie wykształconych, znał język grecki, a w latach sześćdziesiątych XVI wieku pobierał nauki w Zurychu u wybitnego teologa protestanckiego i szwajcarskiego reformatora religijnego – Johanna Heinricha Bullingera. Studiował też na Uniwersytecie w Lipsku. Zyskując coraz szersze uznanie szlachty, Cikowski bardzo szybko piął się po szczeblach kariery urzędniczej. W 1596 r. wszedł nawet w skład poselstwa, które król Zygmunt III Waza skierował do regenta księcia Karola Sudermańskiego i senatorów szwedzkich. Wreszcie w 1600 r. został administratorem ceł koronnych¹⁷. Tylko nieznacznie doświadczeniem w pracy parlamentarnej ustępował mu kalwinista Stanisław Chrzęstowski, podsędek ziemski krakowski, poseł na sejm z województwa krakowskiego w latach 1627-1648; zmarł w 1660 r.¹⁸ Funkcję tą pełnił aż dwanaście razy. Ten najwybitniejszy przedstawiciel rodziny przez długi czas był przywódcą protestantów małopolskich i ostatnim z wybitnych trybunów szlacheckich. Jego kariera polityczna rozpoczęła się pod koniec rządów króla Zygmunta III Wazy, a w pełni rozkwitła w czasie panowania Władysława IV Wazy. Z ochotą też pełnił różne funkcje na sejmach Rzeczypospolitej, wiemy, że był członkiem komisji granicznej, komisji cennikowej i celnej oraz komisji do zapłaty wojsku. Wielokrotnie też występował w obronie konfederacji warszawskiej¹⁹. Na co najmniej dziewięć sejmów Rzeczypospolitej posłował wybrany przez szlachtę krakowską arianin Mikołaj Kazimirski (Ka-

¹⁵ Adam Walaszek i Kazimierz Przyboś, „Reprezentacja sejmowa województwa krakowskiego w XVII wieku”, *Studia Historyczne* 20, nr 3 (1977): 394.

¹⁶ Irena Kaniewska, red., *Posłowie ziemscy koronni 1493-1600* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2013), 258, 267, 287, 304, 319, 327, 335, 343, 364, 405; *Akta sejmikowe*, t. 1, 252, 331, 342.

¹⁷ Kazimierz Lepszy, „Cikowski Stanisław”, w *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński i in., t. 4 (Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1938), 73-75.

¹⁸ *Akta sejmikowe*, t. 2, 86, 104, 119, 129, 223, 234, 267, 280, 295, 309, 329, 355.

¹⁹ Marek Wajsblum, „Chrzęstowski Stanisław”, w *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński i in., t. 3 (Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937), 475-476.

zimierski). Jego aktywność polityczna na tym forum przypadła na burzliwe lata 1582-1598; zmarł w 1598 r.²⁰ Będąc właścicielem Lubartowa, przyczynił się do rozwoju protestantyzmu w tym mieście, a do polityki wszedł w 1575 r. Uczestniczył w wielu szlacheckich zjazdach różnowierczo-opozycyjnych, na jednym z nich, w 1591 r. zaproponował nawet detronizację króla Zygmunta III Wazy. I chociaż wielokrotnie występował w obronie protestantów i tolerancji religijnej, to na krótko przed śmiercią przeszedł na katolicyzm. Swych spadkobierców zobowiązał nawet do przywrócenia religii katolickiej w Lubartowie²¹. Znany szlachcie województwa krakowskiego kalwinista, a następnie arianin Stanisław Taszycki posłował czterokrotnie na sejmy w latach 1573-1582; zmarł w 1592 r.²² Do aktywnych działaczy politycznych tego województwa należeli też: arianin Hieronim Moskorzewski (Moskorzowski), parlamentarzysta w latach 1587-1593 i kalwinista Krzysztof Pawłowski, dwukrotnie wybrany posłem w 1587 i 1592 r.²³

Obecność dworu królewskiego, a zarazem aktywne kontakty ze światem nauki, polityki i dyplomacji bez wątpienia miały wpływ na rozpowszechnienie się idei reformacyjnych w społeczności szlachty krakowskiej. Więż z nowymi prądami religijno-społecznymi wpisywała się zresztą w długą tradycję historyczną tej części ziem polskich, szerzej zaś – całego Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej. Dość powiedzieć, że poganie lub wyznawcy innej niż katolicka religii zamieszkiwali państwo polskie od chwili jego powstania w X wieku. Jeszcze w XIII wieku do dużej grupy ludów pogańskich wchodzących w interakcję z Polakami należeli Prusowie, Jaćwingowie, Litwini i Żmudzini. Do ich chrystianizacji w 1226 r. przystąpili przybyli w tym celu Krzyżacy, jednak ich okrutne metody nawracania bardzo szybko zostały napiętnowane w chrześcijańskiej Europie. Krytykował je zwłaszcza wybitny filozof angielski Roger Bacon²⁴. Dużą i silną grupą religijno-etniczną, która okresowo korzystała ze średniowiecznej tolerancji, byli też Żydzi, konkurujący zwłaszcza w miastach z kupiectwem polskim i niemieckim. Miasta już na początku XVI wieku podjęły wspólne działania, których celem było jeśli nie całkowite zlikwidowanie, to w dużym stopniu znaczne ograniczenie handlu żydowskiego w Koronie i na Litwie²⁵.

²⁰ Kaniewska, *Posłowie ziemscy*, 276, 287, 296, 335, 344, 356, 370, 382, 395.

²¹ Wacław Urban, „Kazimirski (Kazimierski) Mikołaj”, w *Polski słownik biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski i in., t. 12 (Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966-1967), 293-294.

²² Kaniewska, *Posłowie ziemscy*, 212, 222, 237, 276.

²³ Kaniewska, *Posłowie ziemscy*, 296, 344, 356.

²⁴ Andrzej Wojtkowski, „Procesy polsko-krzyżackie przed procesem z lat 1320-1321”, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (1972): 17-18.

²⁵ Ignacy Schipper, „R. 1521: List magistratu lwowskiego do magistratu poznańskiego w sprawie zgniczenia handlu żydowskiego przez wspólne działanie miast polskich”, w *Studia nad stosunkami*

Jednak państwem wielowyznaniowym Królestwo Polskie stało się w XIV wieku, z chwilą włączenia do niego ziem przemyskiej, sanockiej, halickiej, lwowskiej i chełmskiej, szerzej – Podola i Wołynia, których mieszkańcy wyznawali prawosławie, liczne zaś kontakty z husytami z Czech i Moraw w XV wieku tylko przyspieszyły ten proces²⁶. Tak więc na początku XVI wieku w Królestwie Polskim, jak i na Litwie zamieszkiwali przedstawiciele kilku wyznań i obrządków, a złożoną sytuację religijną skomplikowało dodatkowo pojawienie się protestantyzmu.

Pierwsze zakazy ograniczające szerzenie idei reformacyjnych pojawiły się na ziemiach polskich już w 1520 r. To wtedy właśnie w wyniku decyzji króla Zygmunta I zaczął obowiązywać zakaz przywożenia i propagowania w Polsce dzieł Marcina Lutra²⁷. O wiele ostrzejsze w treści postanowienie dotyczące rozpowszechniania dzieł Lutra na Litwie w 1521 r. wydał w Wilnie nuncjusz Zacharias Ferreri. Adresowane do duchowieństwa litewskiego nie tylko zabraniało promowania ksiąg reformacyjnych, ale też zobowiązywało wszystkich, którzy takowe posiadali, do ich dostarczenia biskupom ordynariuszom litewskim w celu publicznego zniszczenia²⁸. Pomimo licznych zakazów hierarchów kościelnych i edyktów królewskich coraz liczniejsza konwersja szlachty na protestantyzm sprawiła, że w 1572 r., to jest w chwili śmierci ostatniego męskiego władcy z dynastii Jagiellonów zasiadającego na tronie Rzeczypospolitej, ewangelicy stanowili już ponad 60 procent wszystkich uczestników sejmiku województwa krakowskiego, a grupie tej przewodzili kalwiniści²⁹. To z tego właśnie środowiska wywodził się wspomniany już wojewoda krakowski Stanisław Myszkowski, który pod koniec lat sześćdziesiątych XVI wieku wraz z wojewodą sandomierskim Piotrem Zborowskim, również kalwinistą, postanowił zjednoczyć wszystkich protestantów polskich i litewskich. Na zwołanym w tym celu synodzie ewangelickim w Sandomierzu, w dniach 9-14 kwietnia 1570 r. doszło do wypracowania ważnego dokumentu politycznego – zgody sandomierskiej, w którym

---

gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza (Lwów: Nakładem Funduszu konkursowego im. Wawelberga, Gł. Skład w Księgarni Polskiej B. Połonieckiego we Lwowie, Warszawa – E. Wende i Spółka, 1911), 350-351.

²⁶ Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe*, 412.

²⁷ „Edictum de libellis Lutheranis in regnum non importandis nec a quopiam adhibendis aut vendendis. Datum Thorunii, 3 Mai a. 1520”, w *Corpus iuris Polonici, sectionis primae privilegia, statute, constitutiones, edicta, decreta mandata Regnum Poloniae spectantia cemprehendentis*, vol. 3: *Annos 1506-1522 continens*, oprac. Osvaldus Balzer (Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum, 1906), nr 234, 579-580.

²⁸ *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 2: *Zacharias Ferreri (1519-1521) et nuntii minores (1522-1553)*, oprac. Henryk Damian Wojtyska (Rzym: Institutum Historicum Polonicum Romae, Fundatio Lanckoroński, 1992), nr 37, 86-93.

²⁹ Urban, „Skład społeczny”, Tabl. II 333.

małopolscy protestanci nie tylko podjęli próbę zjednoczenia, ale też – jak twierdził Oskar Halecki – doprowadzenia do protestantyzacji Rzeczypospolitej, a przynajmniej równouprawnienia połączonych Kościołów ewangelickich z Kościołem katolickim³⁰. Kalwiniści, luteranie i bracia czescy zamierzali też wyłączyć z zawartego porozumienia braci polskich (arian), których uznawano za niebezpiecznych sekciarzy. Tak przynajmniej uważał w swej korespondencji skierowanej do biskupa warmińskiego, kardynała Stanisława Hozjusza – prymasa Jakub Uchański³¹. Porozumienie zawarte w Sandomierzu nie przetrwało próby czasu. Wprawdzie na sejmie walnym warszawskim w 1570 r. doszło do sporów w tej kwestii między katolikami a protestantami, ale tym ostatnim udało się jedynie uzyskać pisemne zobowiązanie monarchy, na mocy którego król Zygmunt August zrezygnował z prawa pozywania o herezję szlachty protestanckiej przed sąd królewski³². Nie oznacza to wcale, że protestanci zaniechali wszelkich działań, w wyniku których miało dojść do równouprawnienia Kościołów katolickiego i ewangelickiego.

Do rozważań w tej kwestii szlachta powróciła na sejmie konwokacyjnym warszawskim w 1573 r. Oprócz spraw związanych z organizacją elekcji nowego władcy, kilkunastoosobowa komisja pod przewodnictwem biskupa kujawskiego Stanisława Karnkowskiego, a potem prymasa Uchańskiego zdołała wypracować porozumienie, które przeszło do historii pod nazwą konfederacji warszawskiej. To w nim właśnie postanowiono między innymi, że istnienie różnych Kościołów i różnic wyznaniowych nigdy nie będzie powodem do prowadzenia w Rzeczypospolitej wojen religijnych, a protestanci otrzymają gwarancję dostępu do godności, urzędów, nadań ziemskich oraz swobodę w wyznawaniu własnej religii³³. Jednym z sygnatariuszy tego doniosłego aktu był marszałek wielki

³⁰ Oskar Halecki, *Zgoda sandomierska 1570 r. Jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji polskiej za Zygmunta Augusta* (Warszawa–Kraków: Gebethner i Wolff, 1915), 199-263.

³¹ „Solos trideistas et unius Dei cultores repudiaverunt, et catholicos omnes, quos illi papistas vocant, persecui consuluerunt”. Zob. „Uchański do Hozjusza. Warszawa 6 maja 1570”, w *Uchańsciana czyli zbiór dokumentów, wyjaśniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, legata urodzonego, Królestwa Polskiego prymasa i pierwszego księcia, +1581*, oprac. Teodor Wierzbowski, t. 3 (Warszawa: Kasa pomocy Dra Józefa Mianowskiego dla osób pracujących na polu naukowym, 1890), nr 115, 241.

³² „Gdyż nas posłowie do ziemstwa koronnego na ten sejm posłani silnemi prośbami swemi wzywali, abyśmy przed sąd nasz nikogo de haeresi nie pozywali, na cośmy im odpowiedzieli, iż jako do tego czasu o żadnym pozwie nie wiemy w tej mierze, tak i na potem pozywać nikogo pro haeresi nie będziemy, gdyż uznawać de haeresi albo de religione nie naszemu sądowi, (nie naszemu sądowi) królewskiemu należeć rozumimy”. Zob. Józef Szujski, red., *Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r.* (Kraków: Nakładem Komisji historycznej Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, 1872), 113-132.

³³ *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 1, 306-307; Włodzimierz Budka, „Kto podpisał Konfederację Warszawską 1573?”, *Reformacja w Polsce* 1, nr 4 (1921): 314-319; Stanisław Salmonowicz, „Geneza i treść uchwał konfederacji warszawskiej”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 19 (1974): 7-30.

koronny, a zarazem wojewoda i starosta krakowski Jan Firlej, który na odbywającym się w Proszowicach w marcu 1573 r. sejmiku województwa krakowskiego i księstw oświęcimskiego i zatorskiego złożył relację, informując zebraną szlachtę o przebiegu sejmiku i atmosferze, w jakiej uchwalono ten doniosły akt³⁴. Co ciekawe, uczestnicy sejmiku zapadłe podczas konwokacji decyzje przyjęli z głębokim niezadowoleniem, posądzając nawet posłów sejmowych o przekroczenie swych ustawowych kompetencji. Rzecznikiem szlachty, a zarazem wyrażanej przez nią opinii został kasztelan biecki Stanisław Szafraniec. Zgodnie z jego argumentacją, którą zresztą poparła zdecydowana większość sejmikujących, sejm konwokacyjny powinien być skupić się wyłącznie na przygotowaniach do elekcji, pozostawiając inne sprawy – w tym uchwalenie konfederacji warszawskiej – sejmom zwyczajnym, zwoływanym już po wyborze i koronacji nowego króla. W tej sytuacji przybyła do Proszowic szlachta nie zatwierdziła tego aktu, postanawiając uroczyście wrócić do całej sprawy na sejmie elekcyjnym i tam właśnie uchwalić stosowną konstytucję³⁵. Podobną uchwałę podjęła również szlachta województw wielkopolskich w Środzie³⁶. Co ciekawe, zupełnie inne zdanie w tym względzie miała szlachta województwa sandomierskiego. Sandomierzanie zgromadzeni 2 marca 1573 r. w Pokrzywnicy (obecnie Koprzywnica) wydali nawet specjalną deklarację aprobującą między innymi akt konfederacji warszawskiej³⁷. Po raz kolejny problem konfederacji warszawskiej, ale też artykułów henrykowskich, paktów konwentów i nowej formuły przysięgi koronacyjnej szlachta województwa krakowskiego rozpatrywała na wrześniowym sejmiku w 1573 r., odbywającym się przed sejmem koronacyjnym w Krakowie. Z zachowanego listu ks. Marcina Isbiedzkiego, scholastyka krakowskiego, do prymasa Uchańskiego wiemy, że sprawa ta wpłynęła na burzliwy przebieg obrad³⁸. Pomimo wielu przeciwnych głosów oraz wywodu prawnego między innymi kasztelana Szafranca o szczególnej roli sejmów w okresie bezkrólewia, które jego zdaniem nie posiadały uprawnień przysługujących parlamentowi,

³⁴ *Akta sejmikowe*, t. 1, 23-24.

³⁵ *Akta sejmikowe*, t. 1, 28; Maria Rhode, *Königreich ohne König: Der kleinpolnische Adel in sieben Interregna* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997), 80.

³⁶ Świętosław Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro 1572-1576* (Kraków: Akademia Umiejętności 1917), 29-30.

³⁷ Włodzimierz Stanisław Broel-Plater, „Deklaracja o Konfederacji generalnej warszawskiej przez zjazd sandomierski w Pokrzywnicy uczyniona”, w *Zbiór pamiątek do dziejów polskich*, red. Włodzimierz Stanisław Broel-Plater, t. 3 (Warszawa: Drukarnia Gazety Codziennej, 1858), 66-68.

³⁸ „Marcin Isbiedzki do U[chańskiego]. Kraków 4 września 1573”, w *Uchańsciana czyli zbiór dokumentów, wyjaśniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, legata urodzonego, Królestwa Polskiego prymasa i pierwszego księcia, +1581*, oprac. Teodor Wierzbowski, t. 1 (Warszawa: W drukarni Józefa Bergera, 1884), nr 153, 207-208.

udało się wpisać postulat popierający akt konfederacji do instrukcji poselskiej. Przy okazji w treści instrukcji zobowiązano króla Henryka Walezjusza do zaprzysiężenia wszystkich wyżej wymienionych aktów prawnych „de verbo ad verbum”³⁹. Marszałek wielki koronny Jan Firlej wraz z grupą szlachty protestanckiej próbował zmusić do tego czynu Walezjusza już podczas mszy koronacyjnej w katedrze wawelskiej 21 lutego 1574 r., ostatecznie do sprawy wrócono podczas rozpoczętego dzień później sejmiku koronacyjnego. Sprzeciw jednak wielu biskupów i senatorów katolików sprawił, że „król tak potężnie wsparty, unikał tego, nie zupełnie jednak odmawiając, ale do innej pory i zgody między stanami odkładając”⁴⁰.

Krótkie, bo zaledwie kilkumiesięczne panowanie Walezjusza w Rzeczypospolitej oraz trwające prawie półtora roku bezkrólewie, wreszcie podwójna elekcja i widmo wojny domowej sprawiły, że postulaty wyznaniowe, tak mocno podkreślane przez szlachtę w Rzeczypospolitej podczas pierwszego interregnum, zeszyły na plan dalszy, ustępując zagadnieniom prawno-ustrojowym⁴¹. Nie wchodząc w szczegóły legislacji, bo to nie ona jest przedmiotem naszych rozważań, warto zauważyć, że kwestia konfederacji warszawskiej, a zarazem pokoju religijnego w państwie polsko-litewskim została przyjęta i ratyfikowana w konstytucji sejmowej dopiero na sejmie koronacyjnym króla Stefana Batorego w 1576 r.⁴² Szlachta województwa krakowskiego, tak aktywna w tej kwestii podczas pierwszego bezkrólewia, ponownie zainteresowała się problemem tolerancji wyznaniowej w 1577 r. W ciągu czterech lat, jakie upłynęły od chwili przyjęcia tego aktu na sejmie konwokacyjnym w Warszawie, znacząco zmieniła się sytuacja religijna w Rzeczypospolitej. Bez wątpienia dzięki działalności wybitnych hierarchów kościelnych, wśród których należy przede wszystkim wymienić biskupa warmińskiego i kardynała Stanisława Hozjusza, stale rosła liczba świeckich i duchownych zainteresowanych zwycięstwem kontrreformacji w duchu soboru trydenckiego. Wreszcie głośne konwersje na katolicyzm wpływowych magnatów,

³⁹ *Akta sejmikowe*, t. 1, 35.

⁴⁰ Ignacy Żegota Onacewicz, red., *Panowanie Henryka Walezjusza i Stefana Batorego królów polskich: Z rękopismów Albertrandego* (Kraków: Nakładem i drukiem Józefa Czecha, 1849), 6. Dokładny opis tego wydarzenia przedstawił Świętosław Orzelski. Zob. Orzelski, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro*, 181-183.

⁴¹ Ewa Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998), 47-65.

⁴² „A iż [w] tej zacnej Koronie Narodu Polskiego, Litewskiego, Ruskiego, Inflantskiego i inszych jest niemało dissidentes in religione, przestrzegając na potym iakich sedycyi i tumultow z tej przyczyny rozerwania ani niezgody religii, warowali to sobie niektórzy obywatele koronni konfederacją osobliwą, że w tej mierze in causa religionis mają w pokoiu być zachowani. Ktorą My im obiecuiemy trzymać w cale, czasy wiecznemi”. *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 1, 356.

takich jak Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” i Lew Sapieha tylko przyspieszyły ten proces, a zarazem ośmieliły tych, którzy – jak twierdzi Tomasz Kempa – powierzchownie przyjęli nową wiarę⁴³. Ogromne znaczenie w procesie zwalczania reformacji odegrał także obradujący w dniach 19-25 maja 1577 r. synod w Piotrkowie, na którym przyjęto postanowienia soboru trydenckiego i uznano konfederację warszawską za akt bezprawny, uchwalony pomimo sprzeciwu duchowieństwa i świeckich katolików w atmosferze braku powszechnej zgody⁴⁴. Zaniepokojona tymi informacjami szlachta województwa krakowskiego wspólnie z innymi województwami zgromadziła się na obrady sejmiku głównego małopolskiego w Nowym Mieście Korczynie w dniach 15-16 maja 1577 r., na którym, nie znając jeszcze postanowień synodu w Piotrkowie (zebrał się kilka dni później), zwróciła się do monarchy, prosząc „J.K.M. aby miłościwie obmyślać raczył, jakoby bacząc, co się w innych królestwach dzieje⁴⁵, aby dysensye jakie w Królestwie tym pod rozkazaniem J.K.M. się nie wczęły, zwłaszcza w Krakowie”⁴⁶. Odwołując się zaś do odpowiednich zapisów konfederacji warszawskiej, uczestnicy tego zgromadzenia wyrazili swą wdzięczność monarsze za interwencję w sprawie pobicia w Krakowie kalwinisty Daniela Bileńskiego, do którego doszło na początku kwietnia 1577 r. Król, korzystając z możliwości prawnej przewidzianej w akcie konfederacji, skierował trzy mandaty do: starosty, rady miejskiej i Akademii Krakowskiej żądając przykładowego ukarania winnych tego zajścia⁴⁷. Odpowiedział też listownie szlachcie małopolskiej. W przesłanym

⁴³ Kempa, *Wobec kontrreformacji*, 46.

⁴⁴ „[...] ponieważ uczynionemu tu (na synodzie) wyznaniu najwięcej się sprzeciwia owo przymierze zawarte podczas bezkrólewia przed elekcją króla Henryka na konwokacji warszawskiej, z tego powodu dla ulżenia sumieniu i utrzymania czystości wiary chrześcijańskiej, otwarcie wyznaje święty synod, że zawarte mimo opór ze strony stanu duchownego i katolików oraz wbrew woli króla, jak później o tem publicznie i prywatnie król się odzywał, owo przymierze dające wszem w tem królestwie wolność zupełną wierzenia, jest bezprawnem...”. Zob. Adolf Pawiński, *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575-1577 r.: Listy, uniwersały i instrukcje* (Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877), XXVI.

⁴⁵ Małopolanie zgromadzeni na sejmiku generalnym w Nowym Mieście Korczynie mieli zapewne na myśli wydarzenia wojny osiemdziesięcioletniej (1568-1648), podczas której Niderlandy walczyły o wyzwolenie spod panowania hiszpańskiego. Jedną z głównych przyczyn wojny były prześladowania protestantów. Zob. Geoffrey Parker, „Spain, her Enemies and the Revolt of the Netherlands 1559-1648”, *Past and Present. A Journal of Historical Studies* 49 (1970): 72-95.

⁴⁶ *Akta sejmikowe*, t. 1, 71-72.

⁴⁷ „Mandat królewski polecający staroście przeprowadzenie śledztwa w sprawie poranienia Daniela Bileńskiego, ukarania winnych podległych jego jurysdykcji, a dopilnowanie ukarania podległych innemu sądownictwu”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie. Zaburzenia wyznaniowe w latach 1551-1598*, oprac. Roman Żelewski (Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962), nr 99, 79; „Mandat królewski polecający radzie miejskiej zapobiegać zajściom, winnych podlegających jej jurysdykcji karać,

do niej 20 czerwca 1577 r. liście zapewnił o swej bezstronności w rozpatrywaniu spraw przeciwko naruszającym pokój religijny w Rzeczypospolitej oraz zaapelował o przestrzeganie ustanowionych w tym celu praw⁴⁸.

Z akt sejmikowych województwa krakowskiego wiemy, że szlachta małopolska z dość dużą rezerwą przyjmowała obietnice Batorego związane z zachowaniem pokoju religijnego w Rzeczypospolitej. Z tego też powodu po jego śmierci bardzo zabiegała o włączenie postanowień spisanych i uchwalonych w 1573 r. do kanonu zobowiązań każdego władcy, zwłaszcza nowo obranego. Zagadnieniom związanym z przestrzeganiem konfederacji warszawskiej przedstawiciele województwa krakowskiego, lubelskiego i sandomierskiego poświęcili dość dużo czasu na odbywającym się 27 grudnia 1586 r. zjeździe w Krakowie, zorganizowanym już po śmierci Batorego. Raz jeszcze zaznaczono, że tylko przestrzeganie ustaleń zawartych w tym akcie prawnym może prowadzić do pokoju religijnego i „miłości braterskiej”⁴⁹. Powrót do dyskusji nad tym zagadnieniem wynikał wprost z coraz wyraźniejszych działań polityków świeckich i duchownych związanych z kontrreformacją, do czego do tej pory szlachta protestancka nie przywiązywała wagi⁵⁰. Ponadto słabnący obóz protestancki nie był już w stanie konkurować z apologetami kontrreformacji, coraz częściej świetnie przygotowanymi do dysput religijnych absolwentami popularnych wówczas szkół jezuickich⁵¹. I chociaż na odbywającym się w lutym 1590 r. sejmiku przedsejmowym w Proszowicach między innymi wybrano na posła znanego i doświadczonego arianina Stanisława Cikowskiego, to jego uczestnicy w instrukcji poselskiej ograniczyli się wyłącznie do krótkiego wpisu o konfederacji warszawskiej, którą postanowiono „odnieść na przyszły sejmik”⁵². W 1593 r. do instrukcji poselskiej uchwalonej przed sejmem zwyczajnym w Warszawie szlachta województwa krakowskiego postanowiła wpisać punkt

---

innych wydawać właściwej władzy”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 100, 79-80; „Mandat królewski surowo upominający rektora i profesorów Akademii, by dbali o pokierowanie młodzieżą w sposób odpowiadający jej powołaniu, nie dopuszczali do uczestnictwa w zajęciach, a ustaliwszy winnych ostatnich wypadków ostro ich ukarali”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 101, 80.

⁴⁸ *Akta sejmikowe*, t. 1, 78.

⁴⁹ *Akta sejmikowe*, t. 1, 118-119.

⁵⁰ Mirosław Korolko, „Spory i polemiki wokół konfederacji warszawskiej w latach 1576-1609”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 19 (1974): 85-86.

⁵¹ W ostatnim dziesięcioleciu, a zwłaszcza na przełomie XVI i XVII wieku nastąpiła też duża zmiana pokoleniowa w politycznym obozie protestanckim, nowi zaś przedstawiciele reformacji nie mieli już tak dużego wpływu w społeczeństwie szlacheckim, jak chociażby ich poprzednicy w latach siedemdziesiątych XVI wieku. Zob. Henryk Wisner, „Walka o realizację konfederacji warszawskiej za panowania Zygmunta III Wazy”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 19 (1974): 134-135.

⁵² *Akta sejmikowe*, t. 1, 146.

dotyczący procesu konfederacji warszawskiej⁵³. Sejmikujący zamierzali w ten sposób podjąć jeszcze jedną próbę uchwalenia aktu wykonawczego do konfederacji. Pierwsza taka na szerszą skalę miała miejsce na początku stycznia 1588 r. na sejmie koronacyjnym Zygmunta III Wazy. Ostatecznie działania posłów protestanckich zakończyły się niepowodzeniem wobec braku porozumienia w samej izbie sejmowej⁵⁴. Tym razem jednak posłowie dysponowali silnym argumentem, a sam monarcha – chociaż niechętnie – musiał szukać kompromisowego rozwiązania. Szlachta uczestnicząca w sejmie uzależniła bowiem wydanie zgody na planowany wyjazd króla do Szwecji od uchwalenia tak pożądanej i oczekiwanej przez dysydentów konstytucji. Kompromis w tym względzie zaproponował dopiero kanclerz wielki koronny Jan Zamojski, który przedstawił sejmującym propozycję uchwalenia konstytucji, ale o tumultach. To tymczasowe rozwiązanie obowiązywało wyłącznie podczas nieobecności króla Zygmunta III Wazy w Rzeczypospolitej i okazało się jednym z niewielu osiągnięć protestantów w tym okresie⁵⁵.

Sukcesy kontrreformacji w Rzeczypospolitej w połowie ostatniego dziesięciolecia XVI wieku skłoniły protestantów polsko-litewskich do poszukiwania naturalnych sprzymierzeńców w walce o swobodę wyznania i tolerancję religijną w duchu konfederacji warszawskiej. Pozytywnie na te działania odpowiedzieli prawosławni, którzy podobnie jak ewangelicy, również rywalizowali z Kościołem katolickim obrządku zachodniego i wschodniego (unickim) oraz rosnącym w państwie polsko-litewskim wpływem katolicyzmu na wszystkie aspekty życia, w tym – politykę⁵⁶. Z inicjatywy przedstawicieli obu stronnictw, przede wszystkim zaś hetmana wielkiego litewskiego i wojewody Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, wojewody kijowskiego księcia Konstantego Wasyla Ostrogińskiego i wojewody brzesko-kujawskiego Andrzeja Leszczyńskiego doszło w 1599 r. w Wilnie do zjazdu protestantów i prawosławnych, który zakończył się zawarciem

⁵³ *Akta sejmikowe*, t. 1, 192.

⁵⁴ Maciej A. Pieńkowski, *Trudna droga do władzy w Rzeczypospolitej: Sejm koronacyjny Zygmunta III 1587/1588 i sejm pacyfikacyjny 1589 roku* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2021), 198-202.

⁵⁵ *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 2, 198; Walter Leitsch, „Zum polnischen Reichstag des Jahres 1593”, *Canadian-American Slavic Studies* 13, no. 1-2 (1979): 172-188.

⁵⁶ Kazimierz Chodynicki uważał, że zarówno prawosławnym, jak i protestantom chodziło o „dążenie do realizacji postanowień konfederacji warszawskiej z r. 1573, a następnie wspólna obrona przeciwko gwałtom, zadany zborom ewangelickim i kościołom prawosławnym, oraz sprzeciwianie się odbieraniu kościołów i beneficjów tym, którzy nie chcą poddać się unii. Wszelkie ekscesy przeciwko religii ewangelickiej i prawosławnej powinny być ukarane, a krzywdy wynagrodzone”. Zob. Kazimierz Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370-1632* (Warszawa: Kasa imienia Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki, 1934), 351.

politycznego sojuszu⁵⁷. Układające się strony zobowiązały się w nim do obrony własnych interesów na sejmikach, sejmach i w senacie. W tym duchu szlachta województwa krakowskiego już w 1603 r. w instrukcji poselskiej zobowiązała wybranych przez siebie posłów do wystąpienia w sejmie w obronie konfederacji warszawskiej⁵⁸. Reprezentanci krakowian mogli ponadto liczyć na wsparcie szlachty całego województwa, bowiem sejm został ostatecznie przeniesiony do Krakowa ze względu na panującą w Warszawie zarazę⁵⁹. Wspólne wystąpienie prawosławnych i protestantów w sejmie w 1603 r. w obronie swobód wyznaniowych przyniosło jednak mały sukces wyłącznie pierwszej z wymienionych społeczności, król Zygmunt III Waza w dwóch wydanych przez siebie uniwersałach zgodził się na pewne ustępstwa zaproponowane przez prawosławnych⁶⁰. Tylko w niewielkim zakresie wpłynęły one na poprawę sytuacji prawnej Kościoła prawosławnego. Ogromna szansa na uchwalenie przez sejm konstytucji dotyczącej procesu konfederacji warszawskiej pojawiła się w 1606 r., w okresie niepokoїв społecznych związanych z planami królewskimi. Zygmunt III Waza zaproponował szlachcie rozpatrywanie na sejmie tylko spraw najważniejszych, istotnych dla całej Rzeczypospolitej, obligatoryjne kończenie sejmów uchwałą oraz utworzenie stałego wojska. Z punktu widzenia interesów Rzeczypospolitej postulaty te wzmacniały państwo, chociażby przez konieczność utworzenia stałego, niezależnego od sejmów skarbu⁶¹.

W zupełnie innych kategoriach tę kwestię widziała szlachta. Według wojewody krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego propozycje królewskie były jedynie niebezpiecznymi nowinkami, a sam monarcha został nawet oskarżony o zaniedbania w wykonywaniu królewskich obowiązków, do których zobowiązał się podczas elekcji i koronacji⁶². W tej atmosferze w Proszowicach ponownie do instrukcji poselskiej został wpisany proces konfederacji warszawskiej, podobnie też postąpiły inne sejmiki przedsejmowe⁶³. Niespodziewanie na

⁵⁷ Józef Łukaszewicz, „Akt skonfederowania się Dyssydentów z Dyzzunitami”, w *Dzieje Kościołów wyznania helweckiego na Litwie*, t. 1 (Poznań: Drukarnia Orędownika na Garbarach, 1842), 124-134.

⁵⁸ *Akta sejmikowe*, t. 1, 247.

⁵⁹ Leszek A. Wierzbicki i Dariusz Kupisz, red., *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1793)* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2021), 96.

⁶⁰ Król zdjął banicję z archimandryty żydyczyńskiego Gedeona Bałabana i zgodził się na proponowany przez prawosławnych sposób wyboru archimandryty pieczerskiego. Zob. Kempa, *Wobec kontrreformacji*, 197.

⁶¹ Wacław Sobieski, *Pamiętny sejm* (Kraków-Lublin: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1913), 134-140.

⁶² *Akta sejmikowe*, t. 1, 276; *Akta sejmikowe*, t. 1, *Votum wojewody krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego*, 266-272.

⁶³ Wacław Sobieski, „Dodatek III. Proces konfederacji, podany na sejmie warszawskim r. 1606”, w *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III-go*, red. Wacław Sobieski (Warszawa: Nakładem Stefana Dembego, 1902), 185-193.

sejmie została przygotowana konstytucja, w której znalazł się również proces konfederacji warszawskiej, a zarówno król, jak i szlachta zgodzili się na uchwalenie tak przygotowanego projektu. Kiedy więc cała izba sejmowa, łącznie ze sprzyjającymi tej konstytucji senatorami, po latach starań odtrąbiła sukces, król postanowił zasięgnąć rady swych zaufanych doradców. Należeli do nich kaznodzieja królewski Piotr Skarga i spowiednik Fryderyk Bartsch, obaj z zakonu jezuitów. To oni właśnie zdołali przekonać króla Zygmunta III Wazę oraz innych hierarchów duchownych do odrzucenia projektu ugody, niweczając zarazem wieloletnie starania szlachty o uzyskanie satysfakcjonującego ją kompromisu wyznaniowego⁶⁴. Nie wiemy dokładnie, co czuła szlachta województwa krakowskiego, z pewnością jednak panowało ogromne rozgoryczenie. Efektem rozczarowania decyzją królewską był sprzeciw wobec uchwalonych podatków, zawarty w protestacji wniesionej przez szlachtę do grodu krakowskiego 6 maja 1606 r.⁶⁵ Dokładna analiza akt sejmikowych dowodzi, że po raz ostatni prawnym funkcjonowaniem konfederacji warszawskiej szlachta województwa krakowskiego zajmowała się przed sejmem zwyczajnym w Warszawie w 1627 r.⁶⁶ Do skromnych osiągnięć tego sejmiku zaliczyć można jedynie wspólne zbliżenie szlachty protestanckiej z częścią szlachty katolickiej. Niemniej jednak wszyscy uczestnicy obrad sejmowych mieli tę świadomość, że wszelkie zmiany w zakresie tolerancji religijnej i w kwestiach wyznaniowych będą możliwe do przeprowadzenia dopiero po śmierci króla Zygmunta III Wazy, może nawet w okresie bezkrólewia⁶⁷.

Druga połowa XVI wieku była dla Rzeczypospolitej, szerzej – dla całej Europy okresem chaosu, wojen i niepokojów. Do głównych problemów znajdujących się w centrum zainteresowania szlachty – oprócz obwarowania konfederacji warszawskiej przepisami wykonawczymi – należał też rozłam w Cerkwi prawosławnej, w następstwie którego pojawił się Kościół unicki⁶⁸. Już w chwili swego powstania na synodzie w Brześciu w 1596 r. deklarujący

⁶⁴ Sobieski, *Pamiętny sejm*, 242-249.

⁶⁵ *Akta sejmikowe*, t. 1, 283-284.

⁶⁶ *Akta sejmikowe*, t. 2, 82-83.

⁶⁷ Taką możliwość przewidywał chociażby starosta orleański Stanisław Kurosz, arianin i zaufany sługa hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła. Z jego listu do hetmana wiemy, że dość krytycznie wypowiadał się o ewentualnych następcach króla Zygmunta III Wazy, królewiczach: Władysławie i Aleksandrze Karolu. Uważał, że najlepszymi pretendenciami do tronu Rzeczypospolitej byłiby protestanci: książę Siedmiogrodu Gábor Bethlen lub król Szwecji Gustaw II Adolf. Zob. Urszula Augustyniak i Wojciech Sokołowski, „Stanisław Kurosz do Krzysztofa Radziwiłła. Orla 28 kwietnia 1627”, w „*Spiszek orleański*” w latach 1626-1628, red. Urszula Augustyniak i Wojciech Sokołowski (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990), nr 18, 157-172.

⁶⁸ Stanisław Litak, „W dobie reform i polemik religijnych”, w *Chrześcijaństwo w Polsce: Zarys przemian 966-1979*, red. Jerzy Kłoczowski (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992), 189-253.

do niego akces duchowni i wierni weszli w permanentny konflikt nie tylko doktrynalny, ale też materialny z duchownymi i wiernymi deklarującymi wierność prawosławiu. Krótko mówiąc, obie strony, a więc prawosławni i unicy wobec zaistniałej sytuacji zmuszeni zostali do rywalizacji o dobra kościelne, stanowiące podstawę utrzymania kleru, jak i namacalny dowód potęgi samego Kościoła⁶⁹. Szlachta województwa krakowskiego po raz pierwszy oboma Kościołami i wspólnotami zajmowała się na sejmiku przedsejmowym w Proszowicach na początku 1597 r. Wykazując koncyliarną postawę, sejmikujący próbowali łagodzić narastający konflikt pomiędzy unitami i prawosławnymi, o czym świadczy chociażby wpis w instrukcji poselskiej dotyczący wolności wyboru religii i Kościoła zgodnie z sumieniem przy jednoczesnym zachowaniu praw i przywilejów przysługujących członkom obu wspólnot⁷⁰. Pomimo wyraźnej próby zahamowania sporów, sejm wiosenny w 1597 r. stał się widownią dość burzliwych obrad, w które zaangażowały się obie strony konfliktu. Ich aktywnym uczestnikiem był przede wszystkim wojewoda kijowski Ostrogski, który energicznie bronił prawosławia i praw duchownych prawosławnych. Dowodził, że zawarcie unii, najogólniej rzecz ujmując, negatywnie wpłynęło na funkcjonowanie sejmu, a co za tym idzie – i państwa, za co zresztą obwiniał też króla Zygmunta III Wazę⁷¹.

Radykalne wnioski dotyczące likwidacji unii nie znalazły posłuchu wśród posłów na sejmie, toteż obóz polityczny skupiony wokół Ostrońskiego zmienił taktykę i już w 1598 r. na sejmiku przed sejmem zwyczajnym w Warszawie szlachta województwa krakowskiego zaapelowała do sejmujących, by ci zajęli się jedynie łagodzeniem wrogich nastrojów i poszukiwaniem konsensusu pomiędzy unitami a prawosławnymi⁷². Takie przynajmniej stanowisko reprezentował jeden z synów wojewody kijowskiego – kasztelan krakowski Janusz Ostrogski, który na polecenie ojca aktywnie angażował się w prace sejmiku w Proszowicach⁷³. Sam będąc katolikiem, bardzo interesował się sprawami unii, i to zapewne z jego inicjatywy szlachta na sejmiku przedsejmowym w 1604 r. zajęła się konfliktem wokół obsady archimandrii pieczerskiej. Sejmikujący w instrukcji poselskiej oprócz zwyczajowej formuły dotyczącej ochrony praw przysługujących prawosławnym, domagali się również powierzenia godności archimandryty

⁶⁹ Andrzej Gil i Ihor Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458-1795* (Lublin–Lwów: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014), 137-153.

⁷⁰ *Akta sejmikowe*, t. 1, 212.

⁷¹ *Dyaryusze sejmowe r. 1597: W dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmku*, oprac. Eugeniusz Barwiński (Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1907), 66-67.

⁷² *Akta sejmikowe*, t. 1, 228.

⁷³ Kempa, *Wobec kontrreformacji*, 141.

Elizeuszowi Pletenickiemu, który został wybrany na ten urząd przez prawosławną szlachtę kijowską i duchownych⁷⁴. Jego kontrkandydatem, popieranym przez króla Zygmunta III Wazę, a przede wszystkim przez nuncjusza Klaudiusza Rangoniego, był unicki metropolita halicki i kijowski Hipacy Pocij. Nuncjusz już pod koniec 1603 r. poinformował Stolicę Apostolską o możliwości objęcia archimandrii przez hierarchę unickiego, co też stało się w roku następnym w wyniku powtórnej elekcji⁷⁵. Spór o obsadę archimandrii pieczerskiej po wielu dyskusjach został rozwiązany w trakcie obrad sejmowych. Ku zaskoczeniu wielu posłów król Zygmunt III Waza 22 lutego 1605 r. wydał przywilej, na mocy którego archimandrytą został Pletenicki, do czego walnie przyczynili się Konstanty i Janusz Ostrogscy. Wydaje się, że na pozytywną dla Pletenickiego decyzję królewską wpływ miało jego spodziewane przejście na unię, o czym zresztą zapewniał króla Janusz Ostrogski⁷⁶. Archimandryta Pletenicki nigdy nie przeszedł na unię, a jego zwycięstwo z Pocijem w rywalizacji o Ławrę Pieczerską w Kijowie znacznie wzmocniło prawosławie w Rzeczypospolitej⁷⁷. Nie oznacza to wcale, że król Zygmunt III Waza w jakiś szczególny sposób zaczął traktować prawosławnych hierarchów i wiernych. W dalszym ciągu w swej polityce nominacyjnej na opróżnione wyższe godności w Kościele prawosławnym faworyzował biskupów unickich lub tych, którzy unii sprzyjali⁷⁸. Dlatego też za połowiczny sukces

⁷⁴ *Akta sejmikowe*, t. 1, 257.

⁷⁵ Athanasius G. Welykyj, „Claudio Rangone do Rzymu. Cracovia 27 grudnia 1603”, w *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850)*, vol. 2: 1594-1608, oprac. Athanasius G. Welykyj (Romae: Sumptibus Provinciae Basilianorum S. Josaphat Americanae, 1959), nr 784, 224-225; Athanasius G. Welykyj, „Claudio Rangone do car. Aldobrandini. Cracovia 7 lutego 1604”, w *Litterae nuntiorum*, vol. 2: 1594-1608, nr 789, 227; Athanasius G. Welykyj, „Claudio Rangone do car. Aldobrandini. Cracovia 21 lutego 1604”, w *Litterae nuntiorum*, vol. 2: 1594-1608, nr 791, 227-228.

⁷⁶ „Gramota Pol'skago korolya Sigizmunda III Yeliseyu Pletenetskomu”, w *Akty odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey*, ed. Nikolay Ivanovich Kostomarov, t. 2: 1599-1637 (Sanktpeterburg: V tipografii Eduarda Pratsa, 1865), № 17 [„Грамота Польскаго короля Сигизмунда III Елисею Плетенецкому”, w *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*, ред. Николай Иванович Костомаров, t. 2: 1599-1637 (Санктпетербургъ: Въ типографіи Эдуарда Праца, 1865), № 17], 31-32; Athanasius G. Welykyj, „Claudio Rangone do Rzymu. Varsavia 19 lutego 1605”, w *Litterae nuntiorum*, vol. 2: 1594-1608, nr 838, 250; nr 843, 252-253.

⁷⁷ Oleksandr Astaf'yev, „Relihiyno-prosvitnyts'ka diyal'nist' Yelyseya Pletenets'koho v umovakh pravoslavno-katolyts'koho protystoyannya XVI-XVII stolit'”, *Kyyivs'ki polonistychni studiyi* [Олександр Астаф'єв, „Релігійно-просвітницька діяльність Єлисея Плетенецького в умовах православно-католицького протистояння XVI-XVII століть”, *Київські полоністичні студії*] 27 (2016): 10-28.

⁷⁸ Na przykład po śmierci prawosławnego metropolity kijowskiego Hioba Boreckiego w 1631 r. król Zygmunt III Waza wszelkimi sposobami zabiegał o niedopuszczenie do tej godności protopopa słuckiego Andrzeja Mużyłowskiego. W tym celu skierował nawet list do wojewody kijowskiego

prawosławnych należy poczytywać uchwaloną w 1631 r. przez sejm zwyczajny w Warszawie konstytucję „O dobrach władcyckich i cerkiewnych”, w której Rzeczpospolita wzięła w obronę wakujące po śmierci hierarchów majątki cerkiewne. Zarazem w tej konstytucji opisano cały szereg kar, jakie miały osiągnąć osoby naruszające ten porządek prawny⁷⁹. I to właśnie na tę konstytucję powołała się szlachta województwa krakowskiego formułując na grudniowym sejmiku w 1632 r. swe postulaty na sejm koronacyjny Władysława IV Wazy⁸⁰.

Warto zauważyć, że sejmik w Proszowicach nie był jedynym forum, które w sprawach „uspokojenia religii greckiej” zabiegało o kompromisowe i ostateczne rozwiązanie tego palącego problemu na forum sejmowym. Ostatecznie sejm koronacyjny w 1633 r. przeszedł do historii polskiego parlamentaryzmu, bo to właśnie na jego forum rozwiązano wiele podsycających konflikty na tle wyznaniowym problemów. Do najważniejszych jego osiągnięć bez wątpienia należy wydany przez króla Władysława IV Wazę w dniu 14 marca 1633 r. dyplom przyznający prawosławnym pełną wolność wyznania, możliwość sprawowania kultu i budowy nowych świątyń, monasterów, szkół i zakładania bractw. Zapowiadał też, o co bardzo zabiegała szlachta prawosławna i o czym deliberowano na sejmiku w Proszowicach, podział świątyń pomiędzy unitów i prawosławnych w miastach królewskich⁸¹. Jak się wydaje, szlachta województwa krakowskiego czuła się tym rozwiązaniem usatysfakcjonowana, bowiem nigdy więcej w omawianym okresie nie wróciła już w trakcie swych obrad sejmikowych do tej tematyki.

Epoka tolerancji religijnej, jak słusznie zauważył Wojciech Kriegseisen po latach studiów nad tym zagadnieniem, skończyła się w Rzeczypospolitej

---

Jana Tyszkiewiczza Łohojskiego, prosząc go, by podjął działania, „aby pomieniony Mużyłowski iako się znać na to napiął Mitropolitą nie został”. Zob. Stefan Golubev, „Sigismund III Vaza voyevode Kiyevskomu Yanushu Tyshkevichu Logoyskomu. 23 iyunya 1631 g.”, v *Kiyevskiy mitropolit Petr Mogila i yego spodvizhniki. (Opyt istoricheskago izsledovaniya)*, t. 1: *Materialy dlya istorii zapadno-russkoy tserkvi* (Kiyev: Tipografiya G. T. Korchak-Novntskago, 1883), No 72 [Стефан Голубев, „Сигизмунд III Ваза воеводе Киевскому Янушу Тышкевичу Логойскому. 23 июня 1631 г.”, в *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического изследования)*, t. 1: *Материалы для истории западно-русской церкви* (Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новнцкаго, 1883), № 72], 399-400.

⁷⁹ *Volumina Constitutionum*, t. 3, vol. 2, 100-101.

⁸⁰ *Akta sejmikowe*, t. 2, 161.

⁸¹ „Gramota kor. Vladislava IV. Krakov 14 marca 1633”, v *Akty, izdavayemyye Vilenskojy komissiyeyu dlya razbora drevnikh aktov*, t. 33: *Akty odnosyashchiesya k istorii Zapadno-russkoy tserkvi* (Vil'na: Tipografiya „Russkiy Pochin”, 1908), No 18 [„Грамота кор. Владислава IV. Краков 14 марта 1633”, в *Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, t. 33: *Акты относящиеся къ исторіи Западно-русской церкви* (Вильна: Типография „Русский Почин”, 1908), № 18], 249-251.

w połowie XVII wieku⁸². I chociaż Małopolska była miejscem, w którym idee reformacyjne znalazły podatny grunt do rozwoju, to jednak i tu dochodziło do dramatycznych wydarzeń, które z tolerancją i akceptacją „rozdzielenia w wierze” miały niewiele wspólnego⁸³. Doświadczyli tego na własnej skórze zwłaszcza bracia polscy (arianie), sygnatariusze zarówno zgody sandomierskiej, jak i konfederacji warszawskiej. Początkowo krytykowani solidarnie przez Kościół katolicki i Kościoły protestanckie, ale mimo to tolerowani, już w pierwszej połowie XVII wieku stali się – również z powodów teologicznych i doktrynalnych – celem zacieklej ataków⁸⁴. Nasiliły się one zwłaszcza po 1642 r., w którym to pisarz i teolog ariański Jonasz Szlichtyng wykładając ideologię braci polskich opublikował w języku łacińskim słynne Wyznanie wiary, w 1646 r. przetłumaczone na język polski⁸⁵. Wydanie tego dzieła spotkało się z powszechnym oburzeniem szlachty katolickiej i protestanckiej w Rzeczypospolitej, wśród wielu represji, jakie spadły na arian, spalenie tej książki w 1647 r. oraz wyrok skazujący na karę śmierci, infamii i konfiskatę mienia jej autora należy uznać za najmniej dotkliwy. Na ogół tolerancyjna dotąd Rzeczpospolita nie uznała odmiennego dogmatu o Trójcy Świętej, za co wyznający go bracia polscy w 1658 r. na mocy konstytucji sejmowej zostali zobowiązani do przejścia na inne wyznanie lub opuszczenie kraju⁸⁶. Dotkliwe represje spadły na arian również w województwie krakowskim. Wprawdzie kwestia ta nie była dyskutowana na sejmikach przedsejmowych, ale już po zakończeniu sejmiku przed sejmem konwokacyjnym w Warszawie w czerwcu 1648 r. szlachta tego województwa była świadkiem wielu wystąpień hierarchów, wyższych duchownych i dygnitarzy świeckich. Wśród osób, które do grodu krakowskiego złożyły swą protestację przeciwko arianom, znaleźli się: przedstawiciele kapituły krakowskiej (1 lipca 1648), biskup krakowski Piotr Gembicki (8 lipca 1648), generalny starosta krakowski Jerzy Lubomirski (8 lipca 1648) oraz starosta oświęcimski i wolbromski Stefan Koryciński (8 lipca 1648)⁸⁷. Swoją reprotestację do grodu krakowskiego złożyli również uczestnicy sejmiku, biorąc w obronę braci polskich i jasno

⁸² Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe*, 668.

⁸³ Zagadnienie to szczegółowo omówił Henryk Wisner. Zob. Henryk Wisner, *Rozdzielenie w wierze: Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku* (Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa „Książka i Wiedza”, 1982).

⁸⁴ Kazimierz Drzymała, „Bracia polscy zwani arianami”, *Studia Theologica Varsaviensia* 1-2 (1963): 273[33]-290[50].

⁸⁵ Jonasz Szlichtyng, *Confessio Fidei Christianae, edita nomine Ecclesiarum Polonicarum quae unum Deum & filium ejus unigenitum Jesum Christum cum Spiritu Sancto profitentur* (b.m.w., 1642).

⁸⁶ *Volumina Constitutionum*, t. 4, vol. 1, 377-378.

⁸⁷ *Akta sejmikowe*, t. 2, 358-360.

deklarując walkę z jakąkolwiek dyskryminacją dysydentów⁸⁸. Reprotestację przygotowali także bracia polscy (14 lipca 1648), w której zapewnili hierarchów, dygnitarzy świeckich i całą szlachtę województwa krakowskiego o swej wierności dla Rzeczypospolitej, przywiązaniu do prawa i patriotyzmu⁸⁹. Jednoznaczne stanowisko sejmiku województwa krakowskiego w tym względzie należy uznać za modelowy przykład stosowania w praktyce zasad tolerancji, nieczęsto spotykany na innych tego typu forach.

Pomimo dość jasnego stanowiska szlachty polsko-litewskiej w kwestii tolerancji religijnej i akceptacji innych niż katolicka religii, w latach 1572-1648 często dochodziło do aktów przemocy, których podłożem była konfesja. Tego typu incydenty, zwane tumultami, miały na ogół miejsce w dużych ośrodkach miejskich, a Kraków również nie był od nich wolny. Edward Opaliński uważał, że tumulty religijne były niekiedy używane „jako środek w walce z protestantyzmem”, ale też „potęgowały niechęć do burzycieli pokoju religijnego i powodowały umacnianie postaw tolerancyjnych wobec innowierców”⁹⁰. W przypadku ośrodków akademickich, do których bez wątpienia należał Kraków, społecznością, która często wywoływała tego typu rozruchy, byli studenci Akademii Krakowskiej oraz uczniowie szkół parafialnych⁹¹. Tylko w latach 1572-1598 – jak odnotował Roman Żelewski – doszło w Krakowie aż do trzydziestu sześciu różnego rodzaju mniejszych lub większych incydentów i przestępstw, w efekcie których kilka osób straciło życie, sprofanowano zwłoki, regularnie zakłócano lub przerywano ceremonie religijne oraz zniszczeniu uległo kilka budowli, w tym świątynie⁹².

Regularnym celem ataków już nie tylko studentów, ale też miejskiego plebsu był krakowski zbor zwany „Brogiem”, w którym na co dzień modlili się kalwiński i luteranie⁹³. Do pierwszego zburzenia zboru doszło pomiędzy 10 a 12 października 1574 r., następnie rozszardzony tłum próbował tego dokonać 12 maja i 24 czerwca 1575 r., 11 kwietnia 1577 r., 16 września 1579 r., 13 października 1581 r., w dniach

⁸⁸ *Akta sejmikowe*, t. 2, 360-361.

⁸⁹ *Akta sejmikowe*, t. 2, 361-362.

⁹⁰ Edward Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652: System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995), 72.

⁹¹ W drugiej połowie XVI wieku w Krakowie zamieszkiwało około 20 tys. mieszkańców, w tym od 320 do 400 studentów. Zob. Iwo Hryniewicz, „Dawid Machaj, Students' Innocent Fun Religious Riots and Rites of Passage in 16th Century Cracow”, *Folia Historica Cracoviensia* 23, no 2 (2017): 179-202.

⁹² *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, 20-206.

⁹³ Zbór „Bróg” znajdował się przy ul. św. Jana 6. Zob. Milena Szucka, „Relacje katolików Krakowa z tamtejszymi innowiercami w świetle przekazów katolickich w II połowie XVI wieku”, *Nasza Przyszłość* 118 (2012): 111-118.

7-8 maja 1587 r., a ostatecznie zburzono go pomiędzy 23 a 26 maja 1591 r.⁹⁴ Szlachta województwa krakowskiego zareagowała na te wydarzenia na sejmiku odbywającym się w Proszowicach 13 kwietnia 1575 r., przed zjazdem w Stężycy. Krakowianie domagali się przykładowego i surowego ukarania winnych tego zajścia, zwłaszcza zrekompensowania poniesionych przez protestantów strat materialnych⁹⁵. A te wedle listu szlachty protestanckiej skierowanego do sejmików w Rzeczypospolitej były bardzo duże. Przede wszystkim „stał się gwałt, zburzenie domu, rozerwanie murów, wyniesienie okien, zamków, krat, drzwi, tarcic, tramów, pięt, sczytu, [nadto – R.K.] wybrano sklepy, złupiono, ludzi nasieczono, dom uprzywilejowany na religiją, którym confoederatio służy, od wszystkich stanów warowny, kędy skarby tamtego zboru, skarby zacnych ludzi, jako jmcí pana starosty radziejowskiego [Rafała Leszczyńskiego – R.K.] depozyt i przywileje, majątność pana [Stanisława Karnińskiego – R.K.] Iwanowa, wysługa pana Kaspra Podlowskiego była”⁹⁶. Kiedy do podobnych zajść doszło także w maju i czerwcu 1575 r., na sejmiku odbywającym się 11 lipca w Proszowicach postanowiono zaostrzyć procedurę ścigania i karania winnych naruszenia porządku, w tym zamieszana w tego typu przestępstwa szlachtę. Z tego też powodu odświeżono i przywołano przepisy prawa statutu toruńskiego z 1520 r., przede wszystkim art. 3⁹⁷, który umożliwiał współdziałanie instytucji miejskich

⁹⁴ Roman Żelewski, „Przebieg wypadków według relacji Wojciecha Węgierskiego”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 79, 68-69; Roman Żelewski, „Skarga krakowskiej szlachty ewangelickiej podczas zjazdu stężyckiego, z powodu próby napadu na zbór. 24 V 1575”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 82, 70; Roman Żelewski, „Próba zburzenia zboru według Andrzeja Węgierskiego”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 88, 72-73; Roman Żelewski, „Protest wniesiony do grodu przez ministra kalwińskiego Daniela Bileńskiego przeciwko studentowi Akademii Krakowskiej Maciejowi Służycowi z powodu poranienia i usiłowania pozabawienia go życia. 18 IV 1577”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 98, 78; Roman Żelewski, „Protest gminy ewangelickiej wniesiony do grodu przeciw zakom za szkół parafialnych o napad na zbór. 17 IX 1579”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 158, 118-119; Roman Żelewski, „Notatka w diariuszu Marcina Glickiego o nieudany najściu pospółstwa na Bróg. 13 X 1581”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 173, 129; Roman Żelewski, „Notatki w diariuszu Marcina Glickiego o zburzeniu Brogu. 7-8 V 1587”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 182, 138; Roman Żelewski, „Fragment depeszy nuncjusza Annibala z Kapui do kardynała Pawła Emila Sfondrato, sekretarza stanu, donosząca o zburzeniu i spaleniu Brogu przez studentów, z których kilku poniosło śmierć. Praga 3 lub 4 VI 1591”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 230, s. 170.

⁹⁵ *Akta sejmikowe*, t. 1, 49.

⁹⁶ Roman Żelewski, „List ewangelickiej szlachty małopolskiej skierowany do wszystkich sejmików. Kraków 25 X 1574”, w *Materiały do dziejów reformacji w Krakowie*, nr 45, s. 35-39.

⁹⁷ Oswald Balzer, „Statuta conventus generalis regni. Thorunii, 7 Ianuarii a. 1520”, w *Corpus Iuris Polonici*, vol. 3, nr 228, art. 3, 568.

i odpowiednich władz szlacheckich w tym zakresie⁹⁸. Możemy tylko domniemywać, że podjęte przez szlachtę działania na szczeblu lokalnym nie przyniosły zamierzonych efektów, skoro już w 1576 r. w instrukcji poselskiej sporządzonej przed sejmem zwyczajnym w Toruniu decydenci sejmikowi próbowali zabezpieczyć wspomniany zbor stosowną konstytucją sejmową⁹⁹. O zborze „Bróg” na forum sejmikowym województwa krakowskiego dyskutowano jeszcze kilkakrotnie w 1587 i 1590 r. oraz na sejmie konwokacyjnym w Warszawie w 1587 r.¹⁰⁰

Szlachta województwa krakowskiego doskonale zdawała sobie sprawę, że coraz częściej występujące w Rzeczypospolitej zamieszki na tle religijnym można niwelować dzięki przygotowaniu rozwiązania kompleksowego, w które zaangażować powinny się najwyższe organy administracji państwowej oraz Kościoły różnych wyznań, z katolickim włącznie. Impulsem, który natchnął decydentów sejmikowych do poszukiwania takich rozwiązań, stał się największy w historii a zarazem ostatni atak na „Bróg” i inny zbor ariański w Krakowie, do którego doszło w dniach 23-26 maja 1591 r. Dramatyczny opis tego zdarzenia sporządził anonimowy mieszczanin krakowski, naoczny świadek. Wiemy, że w ataku na „Bróg” i wynikłej z tego potyczce wzięło udział co najmniej kilkaset osób, w tym „chłopięta, hultajstwo, woźnice”, słudzy hetmana nadwornego koronnego i kasztelana gnieźnieńskiego, luteranina Jana Zborowskiego oraz kupcy szkoccy. Rozwścieczony tłum próbował spacyfikować z polecenia królewskiego marszałek Radziwiłł (prawdopodobnie Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”) wraz ze swymi ludźmi, ale i tak zniszczenia, jakich dokonali uczestnicy tego zajścia, były przyczyną zamknięcia zboru kalwinistów i luteran w Krakowie¹⁰¹.

Energiczna postawa szlachty województwa krakowskiego sprawiła, że w kolejnych latach, zarówno na sejmiku, jak i na sejmie, podjęto szereg ważnych decyzji, które przynajmniej w teorii miały zapobiec tumultom na tle religijnym – już nie tylko w Krakowie, ale też w Wilnie i innych miastach Rzeczypospolitej. Dość powiedzieć, że nad tą kwestią debatowano na zjazdach województwa krakowskiego aż czterokrotnie w ostatnim dziesięcioleciu XVI wieku. Na sejmiku przedsejmowym w 1592 r. szlachta próbowała nawet doprowadzić do powstania stosownych służb miejskich, które mogłyby zawczasu powstrzymywać rozprzestrzenianie się tumultów¹⁰². I chociaż w sejmie zwyczajnym (inkwizycyjnym) w 1592 r. województwo krakowskie reprezentowało aż czterech posłów protestanckich,

⁹⁸ *Akta sejmikowe*, t. 1, 54.

⁹⁹ *Akta sejmikowe*, t. 1, 68.

¹⁰⁰ *Akta sejmikowe*, t. 1, 128-129, 147; *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 2, 29.

¹⁰¹ Henryk Barycz, red., *Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575-1595* (Kraków: Druk W. L. Anczyca i spółki, 1930), 93-95.

¹⁰² *Akta sejmikowe*, t. 1, 185.

to w praktyce pomysł ten zrealizował dopiero sejm zwyczajny w Warszawie w 1593 r. W uchwalonych podczas jego obrad konstytucjach, za przykładem województwa krakowskiego unormowano prawną podstawę interwencji podczas tumultów i sposób karania winnych wedle wspomnianego już statutu toruńskiego z 1520 r. Nadto w wielu miastach królewskich powołano do życia milicję, oddając ją pod komendę starostów grodowych¹⁰³. Uczestnicy wrześniego sejmiku deputackiego w 1593 r. z zadowoleniem przyjęli uchwalone na sejmie konstytucje, pomimo pewnych wątpliwości stolnika krakowskiego Spytka Wawrzyńca Jordana¹⁰⁴.

Warto podkreślić, że ten akt prawny w opinii szlachty w Rzeczypospolitej miał obowiązywać wyłącznie w okresie nieobecności w państwie króla Zygmunta III Wazy. Toteż w 1596 r. na sejmie zwyczajnym w Warszawie konstytucję *O tumultach*¹⁰⁵ uchwalono ponownie, a decyzja ta spotkała się ze sprzeciwem szlachty zgromadzonej na sejmikach. Szczególnie krytyce poddano tę jej część, która przewidywała możliwość współdziałania instytucji miejskich ze starostą w wykrywaniu, ściganiu i karaniu przestępców obdarzonych klejnotem szlacheckim. Szlachta województwa krakowskiego omawiająca ten problem na rokach ziemskich w Krakowie wprost stwierdziła, że konstytucja ta narusza zasady szlacheckiej wolności¹⁰⁶. Pomimo tak poważnych zastrzeżeń ogółu szlachty została ona ponownie przyjęta na sejmie zwyczajnym w Warszawie w 1598 r.¹⁰⁷ Z zachowanych wpisów w instrukcjach poselskich z lat 1613, 1616, 1639 i 1641 wiemy, że nie była ona rygorystycznie stosowana, a w Krakowie regularnie dochodziło do mniejszych lub większych tumultów na tle religijnym¹⁰⁸.

Aktywny udział szlachty województwa krakowskiego w rozwiązywaniu problemów natury religijnej nie ograniczał się wyłącznie do samego miasta stołecznego Krakowa. Uczestnicy zjazdów sejmikowych podejmowali też decyzje, które miały powstrzymać występowanie tumultów religijnych w miastach całej Rzeczypospolitej¹⁰⁹. W 1600 r. na forum sejmikowym w Proszowicach

¹⁰³ Chodzi o konstytucje: *O tumultach* i *Opatrzanie miast*. Zob. *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 2, 198, 199.

¹⁰⁴ *Akta sejmikowe*, t. 1, 197-198.

¹⁰⁵ *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 2, 234.

¹⁰⁶ *Akta sejmikowe*, t. 1, 206.

¹⁰⁷ *Volumina Constitutionum*, t. 2, vol. 2, 237 (Reassumpcja i deklaracja niektórych konstytucji przeszłych).

¹⁰⁸ *Akta sejmikowe*, t. 1, 345, 361; *Akta sejmikowe*, t. 2, 238, 260.

¹⁰⁹ Nie wszystkie tumulty w Rzeczypospolitej w omawianym okresie miały charakter religijny. Zdarzało się, że ich powodem były często konflikty personalne pomiędzy przedstawicielami wpływowych rodów lub osobami powszechnie znanymi. W 1608 r. na sejmiku w Proszowicach jego uczestnicy debatowali nad rozwiązaniem słynnego, zagrażającego destabilizacji ziemi przemyskiej sporu

domagali się zwrotu Kościołowi katolickiemu odebranych świątyń w Gdańsku, Toruniu i Elblągu, które były powodem licznych niepokojów i zamieszek¹¹⁰. Już w 1580 r. – jak ustalili w swej pracy Heinz Neumeyer – zdecydowana większość kościołów w Prusach Królewskich znajdowała się w rękach luteran. W wymienionych trzech miastach do katolików należało tylko pięć świątyń, zaś dwadzieścia pięć kościołów do protestantów, którzy nie zawsze zgadzali się na ich wspólne wykorzystywanie do celów religijnych przez duchowieństwo katolickie i wiernych¹¹¹. Sprawa ta zresztą stanęła na sejmie zwyczajnym w Warszawie jeszcze w tym samym 1600 r. Brak jednak chęci ze strony katolików i luteran do ustępstw sprawił, że w kwestii tej nie podjęto żadnej wiążącej decyzji¹¹². Z kolei w 1627 r. na sejmiku przedsejmowym w Proszowicach duże wrażenie na jego uczestnikach wywarło wystąpienie arianina Samuela Przypkowskiego, działacza religijnego i pisarza politycznego. Biorąc w obronę kalwinistę Samuela Światopełka Bolestraszyckiego, skazanego przez Trybunał Koronny na karę pobytu w więzieniu za przetłumaczenie na język polski książki francuskiego hugenota Piotra du Moulin¹¹³, Przypkowski dość skrupulatnie wyliczył wszelkie akty przemocy wobec protestantów, jakie miały miejsce w tym czasie. Do katalogu największych przestępstw zaliczył tumult w Lublinie, jaki wybuchł 1 sierpnia 1627 r. po zabiciu przez żołnierzy wojewody bełskiego Rafała Leszczyńskiego, zwanego „papieżem kalwinów w Polsce”, ucznia kolegium jezuickiego¹¹⁴. W jego wyniku w mieście zniszczone zostały dwa zbory kalwinistów i arian¹¹⁵. W konkluzji sejmik zaapelował do króla Zygmunta III Wazy „aby dissidentes in religione

---

pomiędzy starostą zygwulskim Stanisławem Stadnickim, zwanym „Diabłem Łańcuckim”, a starostą leżajskim Łukaszem Opalińskim starszym. W instrukcji poselskiej zaapelowano do sejmu, aby „tumulty w przemyskiej ziemi uskromnić i prawo de guerris obostrzyć”. Zob. *Akta sejmikowe*, t. 1, 331.

¹¹⁰ *Akta sejmikowe*, t. 1, 234.

¹¹¹ Heinz Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreußen in evangelischer Sicht*, t. 1: *Von den Anfängen der christlichen Mission bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* (Leer Ostfriesland: Gerhard Rautenberg, 1971), 90-96.

¹¹² Barbara Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita Polska w latach 1600-1603. Narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami* (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1984), 43, 52-53.

¹¹³ Henryk Merczyng, „Druga w Polsce egzekucja literacka. (Spalenie polskiego tłumaczenia Światopełka-Bolestraszyckiego dzieła francuskiego Moulin’a, w r. 1627)”, *Przegląd Historyczny* 17, nr 1 (1913): 67-74 [pisownia oryginalna – R.K.].

¹¹⁴ *Akta sejmikowe*, t. 2, 82-83.

¹¹⁵ Andrzej Węgierski, *Systema historico-chronologicvm, Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, Praecipue, Poloniae, Bohemiae, Litvaniae, Rvssia, Prvssia, Moraviae etc. Distinctarum libris IV adornatum, Continens Historiam Ecclesiasticam, a Christo et Apostolorum tempore, ad An.Dom. MDCL* (Trajecti ad Rhenum: Ex Officina Johannis à Waesberge, Bibliopolae, 1652), 244-245; Stanisław Tworek, „Walka z braćmi polskimi w Lublinie w XVII wieku”, *Rocznik Lubelski* 4 (1961): 33-34.

w pokoju zachowani byli, a sprawa ta, która jest remissa na sejm, żeby według prawa, nie odkładając jej w reces, sądzona była”¹¹⁶. W trakcie sejmku zwyczajnego w Warszawie w 1627 r. poświęcono tumultom w Lublinie i w innych miastach Rzeczypospolitej oraz sprawie Bolestraszyckiego wiele uwagi, chociaż w efekcie końcowym posłowie ograniczyli się tylko do uchwalenia konstytucji sejmowej *O dekretach trybunalskich*¹¹⁷. Co prawda, ten połowiczny sukces szlachty protestanckiej pozwalał monarsze – przynajmniej w teorii – kasować wyroki Trybunału Koronnego, jednak nie rozwiązywał problemu funkcjonowania zborów protestanckich w Lublinie.

Obiektywne stanowisko wobec tumultu religijnego w Wilnie spowodowanego konfliktem pomiędzy katolikami a kalwinistami zajęła także szlachta województwa krakowskiego w 1640 r. Do wspomnianych zamieszek ulicznych doszło w mieście w 1639 r. Punktem zapalnym, jak się wydaje, były strzały wystrzelone z łuku ze zboru kalwińskiego przez Pawła Piekarskiego i Józefa Rakowskiego do kavek lub figur świętych znajdujących się na położonym w bliskiej odległości kościele św. Michała¹¹⁸. Podburzony przez duchownych katolickich tłum dwukrotnie atakował zbor kalwiński oraz szkołę i szpital w dniach 5 i 6 października 1639 r., w efekcie czego doszło do zniszczeń w całym kompleksie zabudowań należącym do kalwinistów, ale atakującym nie udało się zdobyć zboru. Działania napastników powstrzymała piechota zamkowa wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła, w wyniku czego dwóch atakujących poniosło śmierć, a kilku zostało rannych. Po tych wydarzeniach obie strony konfliktu przystąpiły do szeroko zakrojonych działań, mających na celu ukaranie winnych tego tumultu. Nie mogły jednak dojść do porozumienia, oskarżając się wzajemnie o wywołanie tych zamieszek. Ze strony kalwinistów akcji propagandowej przewodził wojewoda Radziwiłł, zaś katolików wspierał w tym względzie biskup wileński Benedykt Woyna¹¹⁹. Sejm zwyczajny w Warszawie, obradujący na jesieni 1639 r., próbował polubownie rozwiązać konflikt, a gdy to się nie udało, król Władysław IV Waza powołał komisję do zbadania sprawy, która również niczego nie osiągnęła. Co więcej, 25 lutego 1640 r. doszło do ponownego tumultu w Wilnie w trakcie pogrzebu kalwinisty Aleksandra Przypkowskiego, dyplomaty i zaufanego dworzanina wojewody wileńskiego¹²⁰.

¹¹⁶ *Akta sejmikowe*, t. 2, 93.

¹¹⁷ *Volumina Constitutionum*, t. 3, vol. 2, 16.

¹¹⁸ Wyczerpująco ten konflikt wraz ze źródłami i literaturą przedstawił w swej pracy Tomasz Kempa. Zob. Tomasz Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016), 402-435.

¹¹⁹ Urszula Augustyniak, „Jeszcze raz w sprawie tumultu wileńskiego 1639 i jego następstw”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 50 (2006): 170.

¹²⁰ Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych*, 136.

W tej sytuacji obie zwaśnione strony postanowiły rozwiązać konflikt i ukarać winnych na sejmie zwyczajnym w Warszawie w 1640 r. Obie też kolportowały na sejmiki w Rzeczypospolitej swe listy. Zostały one przedstawione szlachcie województwa krakowskiego na sejmiku przedsejmowym w Proszowicach 27 marca 1640 r. Zarówno wojewoda wileński, jak i biskup wileński oskarżali w nich o wywołanie tumultu drugą stroną¹²¹. Zdezorientowani i niepotrafiący przyznać racji żadnej ze stron krakowianie w przygotowanej przez siebie instrukcji poselskiej zlecieli rozwiązanie tego sporu komisji, apelując o jej ponowne powołanie przez króla Władysława IV Wazę¹²². Jak wiadomo, powołana przez króla komisja w trakcie obrad sejmowych w 1640 r. przyznała rację stronie katolickiej, zobowiązując dodatkowo kalwinistów do przeniesienia zboru, szkoły i szpitala poza mury miejskie. Próba ponownego rozpatrzenia sprawy na sejmie zwyczajnym w Warszawie w 1641 r. również nie przyniosła oczekiwanych przez protestantów rezultatów, a strona katolicka uzyskała reasumpcję wyroku z 1640 r. Ostatecznie nadzieje protestantów litewskich na odzyskanie dawnego zboru w Wilnie i znaczenia w mieście zaprzepaściła śmierć wojewody Radziwiłła 19 września 1640 r.¹²³

Dokumentacja źródłowa, w tym korespondencja wytworzona na sejmiku województwa krakowskiego stanowi ciekawy materiał, umożliwiający poznanie zapatrywań szlachty na najważniejsze problemy Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Do nich bez wątpienia w omawianym okresie należały konflikty wyznaniowe i problemy Kościołów różnych wyznań, zaś walka o tolerancję religijną dość często była ważnym składnikiem decyzji politycznych podejmowanych w Proszowicach. W tym względzie szlachta, zwłaszcza w ostatnich trzech dekadach XVI wieku nie miała problemów z akceptacją Kościołów różnych wyznań, co więcej, z ochotą adoptowała wszelkie nowinki religijne. Z pewnością na taki sposób myślenia wpływali decydenci polityczni województwa krakowskiego, aktywnie zabiegający na sejmach o poparcie procesu konfederacji warszawskiej. Co ciekawe jednak, już w połowie lat dziewięćdziesiątych XVI stulecia i na jego przełomie dał się zauważyć wyraźny regres tej aktywności, spowodowany w większości przypadków naturalnymi zgonami wielu zaangażowanych dotąd działaczy politycznych i coraz silniejszą presją kontrreformacji. Uczestnicy zjazdów sejmikowych województwa krakowskiego nie wykazywali też większego zainteresowania problemami Kościołów prawosławnego i unickiego. Przysłowiowe „uspokojenie religii greckiej”

¹²¹ *Akta sejmikowe*, t. 2, 242-244, 245.

¹²² *Akta sejmikowe*, t. 2, 250.

¹²³ Henryk Wisner, *Rzeczpospolita Wazów: Czasy Zygmunta III i Władysława IV* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2002), 309.

oraz stosowne w tym względzie wpisy do instrukcji poselskich wiązały się wyłącznie z działalnością na forum sejmikowym kasztelana krakowskiego Janusza Ostrogi, syna Konstantego Wasyla Ostrogi. Tak więc szlachtę województwa krakowskiego interesowały prawie wyłącznie problemy wspólnot protestanckich: kalwinistów, luteran oraz braci polskich (arian). Zwłaszcza ci ostatni mogli liczyć na dużą sympatię i opiekę ze strony sejmikujących głównie w pierwszej połowie XVII wieku – epoce naznaczonej tumultami religijnymi w całej Rzeczypospolitej. Zdecydowana większość wpisów w instrukcjach poselskich przygotowywanych na sejmy dotyczyła właśnie niepokojów społecznych o podłożu religijnym w miastach państwa polsko-litewskiego, które sejmikujący próbowali uśmierzyć za pomocą rozwiązań prawnych. Nie oznacza to wcale, iż nie dostrzegali przyczyn i osób odpowiedzialnych za wywoływane tumulty, o czym świadczy sprawa zniszczenia zboru „Bróg” w Krakowie. Nawet w okresie, w którym przeważać zaczęła na sejmiku orientacja prokatolicka, szlachta województwa krakowskiego zachowywała dużą wstrzeźliwość w ferowaniu wyroków i wskazywaniu winnych wywołujących tumulty, pozostawiając rozstrzygnięcie tych bulwersujących społeczeństwo szlacheckie incydentów królowi i sejmom Rzeczypospolitej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Acta Nuntiaturae Polonae*. T. 2: *Zacharias Ferreri (1519-1521) et nuntii minores (1522-1553)*, oprac. Henryk Damian Wojtyska. Rzym: Institutum Historicum Polonicum Romae, Fundatio Lanckoroński, 1992.
- Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. T. 2, fasc. 1: *1621-1648*, oprac. Adam Przyboś. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1953.
- Akta sejmikowe województwa krakowskiego*. T. 1: *1572-1620*, wydał Stanisław Kutrzeba. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932.
- Akty, izdavayemyye Vilenskoyu komissiyeyu dlya razbora drevnikh aktov*. T. 33: *Akty odnosyashchiesya k istorii Zapadno-russkoy tserkvi*. Vil'na: Tipografiya „Russkiy Pochin”, 1908 [*Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*. T. 33: *Акты относящиеся к истории Западно-русской церкви*. Вильна: Типография „Русский Почин”, 1908].
- Akty odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoy komissiyey*, ed. Nikolay Ivanovich Kostomarov, t. 2: *1599-1637*. Sanktpeterburg: V tipografii Eduarda Pratsa, 1865 [*Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*, ред. Николай Иванович Костомаров. T. 2: *1599-1637*. Санктпетербургъ: Въ типографіи Эдуарда Праца, 1865].
- Augustyniak, Urszula, i Wojciech Sokolowski, red. *„Spisek orleański” w latach 1626-1628*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.

- Barycz, Henryk, red. *Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575-1595*. Kraków: Druk W. L. An-czyca i spółki, 1930.
- Broel-Plater, Włodzimierz Stanisław, red. *Zbiór pamiątek do dziejów polskich*. T. 3. Warszawa: Drukarnia Gazety Codziennej, 1858.
- Corpus iuris Polonici, sectionis primae privilegia, statute, constitutiones, edicta, decreta mandata Regnum Poloniae spectantia cemprehendentis*. Vol. 3: *Annos 1506-1522 continens*, oprac. Osvaldus Balzer. Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum, 1906.
- Dyaryusze sejmowe r. 1597: W dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmu*, oprac. Eugeniusz Barwiński. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1907.
- Golubev, Stefan. *Kijevskiy mitropolit Petr Mogila i yego spodvizhniki. (Opyt istoricheskago izsledovaniya)*. T. 1: *Materiały dlya istorii zapadno-russkoy tserkvi*. Kiyev: Tipografiya G. T. Korchak-Novnnskago, 1883 [Голубев, Стефан. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт исторического изследования)*]. T. 1: *Материалы для истории западно-русской церкви*. Киевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новнцкаго, 1883].
- Lukaszewicz, Józef. „Akt skonfederowaia się Dyssydentów z Dyzunitami”. W *Dzieje Kościołów wyznania helweckiego na Litwie*. T. 1, 124-134. Poznań: Drukarnia Orędownika na Garbarach, 1842.
- Materiały do dziejów reformacji w Krakowie. Zaburzenia wyznaniowe w latach 1551-1598*, oprac. Roman Żelewski. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962.
- Orzelski, Świętosław. *Bezkrólewia ksiąg ósmioro 1572-1576*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1917.
- Pawiński, Adolf, red. *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575-1577 r.: Listy, uniwersały i instrukcye*. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877.
- Schipper, Ignacy. „R. 1521: List magistratu lwowskiego do magistratu poznańskiego w sprawie zgniczenia handlu żydowskiego przez wspólne działanie miast polskich”. W *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*. 350-351. Lwów: Nakładem Funduszu konkursowego im. Wawelberga, Gł. Skład w Księgarni Polskiej B. Połonieckiego we Lwowie, Warszawa – E. Wende i Spółka, 1911.
- Sobieski, Wacław. „Dodatek III. Proces konfederacyi, podany na sejmie warszawskim r. 1606”. W *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III-go*, 185-193. Warszawa: Nakładem Stefana Dembego, 1902.
- Szlichtyng, Jonasz. *Confessio Fidei Christianae, edita nomine Ecclesiarum Polonicarum quae unum Deum & filium ejus unigenitum Jesum Christum cum Spiritu Sancto profitentur*. [b.m.w.], 1642.
- Szujski, Józef, red. *Dyaryusze sejmów koronnych 1548, 1553 i 1570 r.* Kraków: Nakładem Komisji historycznej Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, 1872.
- Uchańsciana czyli zbiór dokumentów, wyjaśniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, legata urodzonego, Królestwa Polskiego prymasa i pierwszego księcia, +1581*, oprac. Teodor Wierzbowski. T. 1. Warszawa: W drukarni Józefa Bergera, 1884.
- Uchańsciana czyli zbiór dokumentów, wyjaśniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, legata urodzonego, Królestwa Polskiego prymasa i pierwszego księcia, +1581*, oprac. Teodor Wierzbowski. T. 3. Warszawa: Kasa pomocy Dra Józefa Miąnowskiego dla osób pracujących na polu naukowem, 1890.
- Volumina Constitutionum*. T. 1: 1493-1549. Vol. 1: 1493-1526, oprac. Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka i Wacław Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996.

- Volumina Constitutionum*. T. 2: 1550-1609. Vol. 1: 1550-1585, oprac. Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka i Waław Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005.
- Volumina Constitutionum*. T. 2: 1550-1609. Vol. 2: 1587-1609, oprac. Stanisław Grodziski i Waław Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008.
- Volumina Constitutionum*. T. 3: 1611-1640. Vol. 2: 1627-1640, oprac. Stanisław Grodziski, Marcin Kwiecień, Anna Karabowicz i Waław Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2013.
- Volumina Constitutionum*. T. 4: 1641-1668. Vol. 1: 1641-1658, oprac. Stanisław Grodziski, Marcin Kwiecień, Krzysztof Fokt i Waław Uruszczak. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2015.
- Welykyj, Athanasius G., red. *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850)*. Vol. 2: 1594-1608. Romae: Sumptibus Provinciae Basilianorum S. Josaphat Americanae, 1959.
- Węgierski, Andrzej. *Systema historico-chronologicvm, Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, Praecipue, Poloniae, Bohemiae, Litvaniae, Ryssiae, Prvssiae, Moraviae etc. Distinctarum libris IV adornatum, Continens Historiam Ecclesiasticam, a Christo et Apostolorum tempore, ad An.Dom. MDCL*. Trajecti ad Rhenum: Ex Officina Johannis à Waesberge, Bibliopolae, 1652.
- Węgierski, Wojciech. *Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego, w ktorey erekcja zboru tego, starszy zborowi, rozne przesladowania, zboru zburzenia, y wiele innych pamietnych rzeczy przypominaja się y opisujq.* [Kraków]: J. S. Bandtkie, 1817.

Opracowania

- Astaŕ'jev, Oleksandr. „Relihiyno-prosvitnyts'ka diyal'nist' Yelyseya Pletenets'koho v umovakh pravoslavno-katolyts'koho protystoyannya XVI-XVII stolit'”. *Kyyivs'ki polonistychni studiyi* [Астаф'єв, Олександр. „Релігійно-просвітницька діяльність Єлисея Плетенецького в умовах православно-католицького протистояння XVI-XVII століть”. *Київські полоністичні студії*] 27 (2016): 10-28.
- Augustyniak, Urszula. „Jeszcze raz w sprawie tumultu wileńskiego 1639 i jego następstwach”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 50 (2006): 169-189.
- Budka, Włodzimierz. „Kto podpisał Konfederację Warszawską 1573?”. *Reformacja w Polsce* 1, nr 4 (1921): 314-319.
- Chodyncki, Kazimierz. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370-1632*. Warszawa: Kasa imienia Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki, 1934.
- Dubas-Urwanowicz, Ewa. *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998.
- Dzięgielewski, Jan. *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
- Drzymała, Kazimierz. „Bracia polscy zwani arianami”. *Studia Theologica Varsaviensia* 1-2 (1963): 273[33]-290[50].
- Gil, Andrzej, i Ihor Skoczylas. *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458-1795*. Lublin-Lwów: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014.
- Gmiterek, Henryk. „Problematyka różnowierstwa na forum sejmiku lubelskiego do połowy XVII w.”. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 66, no. 945: *Historia* (1988): 161-169.
- Halecki, Oskar. *Zgoda sandomierska 1570 r. Jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji polskiej za Zygmunta Augusta*. Warszawa-Kraków: Gebethner i Wolff, 1915.

- Hirschberg, Aleksander. *O życiu i pismach Justa Ludwika Decyusza. 1485-1545*. Lwów: nakładem autora, 1874.
- Hryniewicz, Iwo. „Machaj Dawid, Students' Innocent Fun Religious Riots and Rites of Passage in 16th Century Cracow”. *Folia Historica Cracoviensia* 23, no 2 (2017): 179-202.
- Janiszewska-Mincer, Barbara. *Rzeczpospolita Polska w latach 1600-1603. Narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1984.
- Kamiński, Adam. „Jordan Spytek Wawrzyniec”. W *Polski słownik biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski i in. T. 11, 282-283. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964-1965.
- Kaniewska, Irena, red. *Posłowie ziemscy koronni 1493-1600*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2013.
- Kempa, Tomasz. *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016.
- Kempa, Tomasz. „Szlachta wołyńska wobec spraw wyznaniowych na sejmikach i sejmach w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku”. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 19, nr 4 (2011): 27-54.
- Kempa, Tomasz. *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007.
- Kłoczowski, Jerzy, red. *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1979*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992.
- Kobylec, Rafał. „Działalność polityczna województwa krakowskiego podczas bezkrólewia po Władysławie IV”. *Studia Historyczne* 66, nr 2 (2013): 153-167.
- Kobylec, Rafał. *Sejmik województwa krakowskiego w latach 1572-1648*, dysertacja, Uniwersytet Jagielloński, 2022.
- Komorowski, Waldemar. „Protestanckie miejsca w Krakowie w XVI wieku: Zbory, domy, cmentarze”. W *Reformacja w Krakowie (XVI-XVII wiek). Materiały z sesji naukowej 6 maja 2017 roku*, red. Zdzisław Noga, 139-164. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2018.
- Korolko, Mirosław. „Spory i polemiki wokół konfederacji warszawskiej w latach 1576-1609”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 19 (1974): 79-102.
- Kowalska, Halina. „Myszkowski Stanisław”. W *Polski słownik biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski i in. T. 22, 394-399. Wrocław–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977.
- Kowalska, Halina. „Reformacja w Krakowie w czasach Jana Kochanowskiego”. W *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie Renesansu. Księga zbiorowa Międzynarodowej Sesji Naukowej w czterechsetlecie zgonu Jana Kochanowskiego (w Krakowie, 10-13 października 1984 r.)*, red. Tadeusz Ulewicz, 247-266. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1991.
- Kozyński, Robert. „Problematyka kościelna i wyznaniowa na forum sejmiku chełmskiego w latach 1648-1717. Główne przyczyny konfliktów i sposoby ich rozwiązywania”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 82 (2004): 103-122.
- Kriegseisen, Wojciech. *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo–kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2010.

- Leitsch, Walter. „Zum polnischen Reichstag des Jahres 1593”. *Canadian-American Slavic Studies* 13, no. 1-2 (1979): 172-188.
- Lepszy, Kazimierz. „Cikowski Stanisław”. W *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński i in. T. 4, 73-75. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1938.
- Litak, Stanisław. „W dobie reform i polemik religijnych”. W *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1979*, red. Jerzy Kłoczowski, 189-253. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992.
- Lubczyński, Mariusz. „Tęczyński Stanisław”. W *Polski słownik biograficzny*, red. Andrzej Romanowski i in. T. 53, 453-458. Warszawa–Kraków: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2021.
- Łukaszewicz, Józef. *Dzieje Kościołów wyznania helweckiego na Litwie*. T. 1. Poznań: Drukarnia Orędownika na Garbarach, 1842.
- Merczyng, Henryk. „Druga w Polsce egzekucja literacka. (Spalenie polskiego tłumaczenia Światopełka-Bolestraszyckiego dzieła francuzkiego Moulin’a, w r. 1627)”. *Przegląd Historyczny* 17, nr 1 (1913): 67-74.
- Neumeyer, Heinz. *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreußen in evangelischer Sicht*. T. 1: *Von den Anfängen der christlichen Mission bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Leer Ostfriesland: Gerhard Rautenberg, 1971.
- Noga, Zdzisław, red. *Reformacja w Krakowie (XVI-XVII wiek): Materiały z sesji naukowej 6 maja 2017 roku*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2018.
- Onacewicz, Ignacy Żegota, red. *Panowanie Henryka Walezjusza i Stefana Batorego królów polskich: Z rękopismów Albertrandego*. Kraków: Nakładem i drukiem Józefa Czecha, 1849.
- Opaliński, Edward. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995.
- Opaliński, Edward. „Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587-1648”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 34 (1989): 21-40.
- Parker, Geoffrey. „Spain, her Enemies and the Revolt of the Netherlands 1559-1648”. *Past and Present. A Journal of Historical Studies* 49 (1970): 72-95.
- Pieńkowski, Maciej A. *Trudna droga do władzy w Rzeczypospolitej. Sejm koronacyjny Zygmunta III 1587/1588 i sejm pacyfikacyjny 1589 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2021.
- Rhode, Maria. *Königreich ohne König. Der kleinpolnische Adel in sieben Interregna*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997.
- Romaniuk, Teresa. „Rola i znaczenie szlachty różnowierczej na sejmiku lubelskim w latach 1575-1648”. W *Studia z dziejów epoki Renesansu*, red. Henryk Zins, 267-284. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.
- Salmonowicz, Stanisław. „Geneza i treść uchwał konfederacji warszawskiej”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 19 (1974): 7-30.
- Schipper, Ignacy. *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*. Lwów: Nakładem Funduszu konkursowego im. Wawelberga, Gł. Skład w Księgarni Polskiej B. Połonieckiego we Lwowie, Warszawa – E. Wende i Spółka, 1911.
- Schramm, Gottfried. *Szlachta polska wobec reformacji 1548-1607*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2015.
- Sobieski, Wacław. *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III-go*. Warszawa: Nakładem Stefana Dembego, 1902.

- Sobieski, Wacław. *Pamiętny sejm*. Kraków–Lublin: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1913.
- Szucka, Milena. „Relacje katolików Krakowa z tamtejszymi innowiercami w świetle przekazów katolickich w II połowie XVI wieku”. *Nasza Przeszłość* 118 (2012): 109-128.
- Śladkowski, Wiesław. „Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572-1648”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Sectio F: *Nauki Filozoficzne i Humanistyczne* 12 (1957): 129-156.
- Tworek, Stanisław. „Walka z braćmi polskimi w Lublinie w XVII wieku”. *Rocznik Lubelski* 4 (1961): 21-44.
- Ulewicz, Tadeusz, red. *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie Renesansu: Księga zbiorowa Międzynarodowej Sesji Naukowej w czterechsetlecie zgonu Jana Kochanowskiego (w Krakowie, 10-13 października 1984 r.)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1991.
- Urban, Wacław. *Dwa szkice z dziejów reformacji*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1991.
- Urban, Wacław. „Kazimirski (Kazimierski) Mikołaj”. W *Polski słownik biograficzny*, red. Emanuel Rostworowski i in. T. 12, 293-294. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966-1967.
- Urban, Wacław. „Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572-1606”. *Przegląd Historyczny* 44, nr 3 (1953): 309-333.
- Wajsblum, Marek. „Chrzastowski Stanisław”. W *Polski słownik biograficzny*, red. Władysław Konopczyński i in. T. 3, 475-476. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937.
- Walaszek, Adam, i Kazimierz Przyboś. „Reprezentacja sejmowa województwa krakowskiego w XVII wieku”. *Studia Historyczne* 20, nr 3 (1977): 377-402.
- Walden, Artur. „Sejmik bełski wobec problemów kościelnych i wyznaniowych Rzeczypospolitej 1587-1668”. *Przegląd Historyczny* 57 (2016): 199-232.
- Wierzbicki, Leszek A., i Dariusz Kupisz, red. *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1793)*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2021.
- Wisner, Henryk. *Rozróżnieni w wierze: Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa „Książka i Wiedza”, 1982.
- Wisner, Henryk. *Rzeczpospolita Wazów: Czasy Zygmunta III i Władysława IV*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2002.
- Wisner, Henryk. „Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611-1648”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 23 (1978): 123-150.
- Wisner, Henryk. „Walka o realizację konfederacji warszawskiej za panowania Zygmunta III Wazy”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 19 (1974): 129-149.
- Włodarczyk, Jerzy. „Sprawy kościelne i wyznaniowe na sejmikach łęczyckich”. *Rocznik Łódzki* 11(14) (1966): 203-219.
- Wojtkowski, Andrzej. „Procesy polsko-krzyżackie przed procesem z lat 1320-1321”. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1 (1972): 3-101.
- Wołoszyn, Jacek. „Stanowisko sejmiku lubelskiego w kwestiach wyznaniowych w świetle lubelskich instrukcji poselskich z lat 1648-1668”. *Res Historica* 7 (1999): 53-69.
- Zins, Henryk, red. *Studia z dziejów epoki Renesansu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.

SZLACHTA WOJEWÓDZTWA KRAKOWSKIEGO
WOBEC KONFLIKTÓW WYZNANIOWYCH I PROBLEMU TOLERANCJI RELIGIJNEJ
W RZECZYPOSPOLITEJ W LATACH 1572-1648

Streszczenie

Artykuł prezentuje stanowisko szlachty województwa krakowskiego wobec występujących w Rzeczypospolitej problemów i konfliktów religijnych. Podstawę tych rozważań stanowią akta sejmiku w Proszowicach, korespondencja urzędowa funkcjonariuszy świeckich i duchownych państwa polsko-litewskiego oraz relacje naocznych świadków zdarzeń, głównie w Krakowie. Do najważniejszych zagadnień w nim poruszonych, które absorbowały uwagę szlachty, należało funkcjonowanie uchwalonej w 1573 r. konfederacji warszawskiej oraz wynikające z niej gwarancje swobód religijnych i politycznych. W sferze jej zainteresowań znajdowały się również Kościoły różnych wyznań, przede wszystkim zaś problemy kalwinistów i luteran. W mniejszym stopniu uwaga sejmikujących skupiała się na konfliktach pomiędzy prawosławnymi a unitami oraz na kwestii prześladowania braci polskich (arian). Wiele miejsca poświęcono też dyskusjom nad wypracowaniem mechanizmów prawnych, które miały ograniczać występowanie tumultów religijnych w miastach Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: sejmik szlachecki; województwo krakowskie; konfederacja warszawska; reformacja; kontrreformacja; tolerancja religijna; tumulty.

THE NOBILITY OF THE KRAKÓW VOIVODESHIP
RELIGIOUS CONFLICTS AND THE PROBLEM OF RELIGIOUS TOLERANCE
IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN 1572–1648

Summary

The article presents the attitude of the nobility of the Kraków Voivodeship towards the religious issues and conflicts occurring in the Polish-Lithuanian Commonwealth. These considerations are based on the records of the sejmik in Proszowice, official correspondence of secular and church officials of the Polish-Lithuanian state, and eyewitness accounts of the events, mainly in Kraków. Among the most important issues raised therein that absorbed the attention of the nobility was the operation of the Warsaw Confederation, passed in 1573, and the guarantees of religious and political freedoms that resulted from it. Churches of various denominations were also in its sphere of interest – especially the issues related with the Calvinists and Lutherans. To a lesser extent, the attention of the sejmiks focused on conflicts between Orthodox Christians and the Uniate Church and the issue of the persecution of the Polish Brethren (Arians). Much space was also devoted to discussing the development of legal mechanisms to limit the occurrence of religious tumults in the cities and towns of the Commonwealth.

Keywords: sejmik; Kraków Voivodeship; Warsaw Confederation; Reformation; Counter-Reformation; religious tolerance; tumults.